

Original Scientific Paper
Received: 23-12-2010
Accepted: 23-01-2011

Cartographic Presentation of the Transfer of the Holy House from Nazareth to Loreto

Igor Šipić and Josip Faričić

University of Zadar, Department of Geography, Tuđmanova 24 i, 23000 Zadar, Croatia

igor.sipic@st.t-com.hr, jfariacic@unizd.hr

128

Abstract: *The paper discusses the legendary transfer of the Holy House from Nazareth (Palestine), via Croatian coast to the town of Loreto in Italy. According to legend, the transfer took place at the end of the 13th century, and it was depicted on several maps, including the cartographic representation from Loreto called *Descriptio translationis Sanctæ Domus Beatissimæ Virginis e Nazareth in Dalmatiam et inde Lavretv[m]* which was probably made at the end of the 16th century. Regardless of the authenticity of the relic, the fact that the content of the legendary transfer was depicted cartographically on one of the most valuable works of art of the Loreto Marian shrine witnesses the need for spatial identification of imaginary geography, but it also indicates the importance and influence of cartography of that time, because maps were important sources of spatial data and means of geographic expression.*

Key words: *Holy House of Nazareth, Adriatic, Loreto, Trsat, Zadar, cartography*

World and it affected the formation of a specific socio-economic system and a unique landscape. The existing spatial structures and organization of the Adriatic area are a reflection of a complex historical geographic development, and accordingly, distinct political, economic and cultural realms were differentiated within the borders of present-day independent Adriatic countries: Italy, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Albania and Greece.

The Adriatic Sea and corresponding insular and mainland areas are simultaneously areas of different connections (economic, political, cultural, religious, scientific and other) and conflicts (military, political, economic, etc.). Communication with other Mediterranean regions was realized through the Adriatic coast, islands and the sea, and it enabled exchange of ideas, goods and technologies. Rich cultural heritage (architecture, fine arts, cultural landscape, linguistic heritage, traditional skills, customs, etc.) is a good indicator of millennial historical geographic development within the Mediterranean cultural realm. Maritime affairs as a crucial group of activities (shipping, maritime trade, shipbuilding, fishing, etc.) play a key role, primarily through valorisation of the sea as a medium for communication and a source of natural resources. Sea and littoral areas are not only geographic scenarios for historical and contemporary socio-economic changes, but also an important element of complex geographic transformation of the Adriatic coast and islands.

Among different interactions among continents catalyzed by Adriatic maritime affairs were also pilgrimages of Europeans to Christian sacred places in Palestine.

1. Introduction

For centuries, the Adriatic geographic system functioned as a link between continents – Europe, Asia and Africa. Moreover, famous French geographer and historian F. Braudel (1997) referred to it as the fate of the whole Mediterranean. For centuries, the Adriatic was a means of communication among continents of the Old

Izvorni znanstveni rad
 Primljeno: 23-12-2010.
 Prihvaćeno: 23-01-2011.

Loretski kartografski prikaz prijenosa Svete kuće iz Nazareta

Igor ŠIPIĆ i Josip FARIČIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Tuđmanova 24 i, 23000 Zadar, Croatia

igor.sipic@st.t-com.hr, jfaricic@unizd.hr

129

Sažetak: U radu se razmatra legendarni prijenos Svete kuće iz Nazareta u Palestini preko hrvatske obale do Loreta u Italiji. Taj se prijenos, prema predaji, zbija krajem 13. st., a prikazan je na više karata, među kojima se ističe loretski kartografski prikaz *Descriptio translationis Sanctæ Domus Beatissimæ Virginis e Nazareth in Dalmatiam et inde Lavretv[m]* koji se datira u kraj 16. st. Bez obzira na autentičnost relikvije, činjenica da se sadržaj legendarnog prijenosa prikazuje kartografski na jednoj od najdragocjenijih umjetnina loretskoga marijanskog svetišta posvjedočuje o potrebi prostorne identifikacije imaginarnog geografije, ali i o značenju i utjecaju koje je imala tadašnja kartografija koja je preko karata pružala izvor prostornih podataka i bila važno sredstvo geografskog izražavanja.

Ključne riječi: Sveta kuća iz Nazareta, Jadran, Loreto, Trsat, Zadar, kartografija

1. Uvod

Geografski sustav Jadrana stoljećima funkcionira kao poveznica među kontinentima –Europom, Azijom i Afrikom. Štoviše, znameniti francuski geograf i povjesničar F. Braudel (1997) naziva ga sudbinom cijeloga Sredozemlja. Preko Jadrana stoljećima se odvijala komunikacija između kontinenata Staroga svijeta koja je utjecala

na oblikovanje specifičnoga društveno-gospodarskog sustava te u svijetu jedinstvenoga krajolika. Postojeće prostorne strukture te organizacija jadranskog prostora odraz su kompleksnoga historijsko-geografskog razvitka pri čemu su se postupno diferencirali zasebni politički, ekonomski i kulturni areali unutar granica današnjih suverenih jadranskih država: Italije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Albanije i Grčke.

Jadransko more i pripadajući otočni i obalni prostor istodobno čini područje višestrukih dodira (gospodarskih, političkih, kulturnih, religijskih, znanstvenih i dr.) i konflikata (vojno-političkih, ekonomskih i dr.). Preko jadranske obale i otoka, Jadranskim morem, odvijala se komunikacija s ostalim sredozemnim regijama, koja je omogućavala razmjenu ideja, roba i tehnologija. O tome jasno svjedoči bogata kulturna baština (graditeljsko nasljeđe, likovna umjetnost, kulturni krajolik, jezična baština, tradicijske vještine, običaji i dr.) kao pokazatelj milenijskoga povijesno-geografskog razvitka unutar sredozemnoga kulturnog areala. Pritom pomorstvo kao stožerni zbir djelatnosti (brodarstvo, pomorska trgovina, brodogradnja, ribarstvo i dr.) ima ključnu ulogu, ponajprije vrjednovanjem mora kao medija komunikacije i kao izvora prirodnih bogatstava. More i primorski prostor ne čine samo geografski scenarij povijesnim i suvremenim društveno-gospodarskim mijenama nego i važan element kompleksne geografske transformacije jadranske obale i otoka.

Uz mnogovrsne interakcije među kontinentima koje su katalizirane jadranskim pomorstvom svakako treba istaknuti i hodočašća koja su Europljani poduzimali u želji da posjete sveta mjesta kršćanstva u Palestini. Uz

DESCRIPITIO TRANSIATIONIS SANCTAE DOMUS BEATISSIMAE VIRGINIS E NAZARETH IN DALMATIAM ET INDIAM A RE...

IN VILLAGIO NAZARETH
SITUS EST DOMUS
SANTAE VIRGINIS
MARIAE

DE VILLAGIO NAZARETH
SITUS EST DOMUS
SANTAE VIRGINIS
MARIAE

DE VILLAGIO NAZARETH
SITUS EST DOMUS
SANTAE VIRGINIS
MARIAE

DE VILLAGIO NAZARETH
SITUS EST DOMUS
SANTAE VIRGINIS
MARIAE

DE VILLAGIO NAZARETH
SITUS EST DOMUS
SANTAE VIRGINIS
MARIAE

INDIA

PARTIDA

AFRICA

INDIA

PARTIDA

AFRICA

INDIA

PARTIDA

AFRICA

Fig. 1. (left) Cartographic representation of the transfer of the Loreto Holy House, end of 16th century (Museo Pinacoteca della Santa Casa, Archivio Storico Santa Casa, Descrizione della Traslazione della Santa Casa)

Slika 1. (lijevo) Loretski kartografski prikaz prijenosa Svete kuće, kraj 16. st. (Museo Pinacoteca della Santa Casa, Archivio Storico Santa Casa, Descrizione della Traslazione della Santa Casa)

hrvatsku obalu plovili su brojni putnici nastojeći pohoditi biblijski prostor, osobito pojedina mjesta vezana uz život i djelovanje Isusa Krista, vjekovnoga vjerskoga i kulturnog nadahnuća. Međutim, taj vjerski poriv znao je biti pod utjecajem političkih mijena na tlu Svete zemlje tijekom turbulentnoga srednjeg vijeka. Nakon što su muslimanski Arapi zauzeli Palestinu te velik dio jugozapadne Azije i sjeverne Afrike, prekinuta je integracija kršćanskog Sredozemlja, a isti je prostor dodatno segmentirala podvojenost između kršćanskoga Istoka i Zapada nakon raskola 1054. Prilike su se dodatno zaoštrile kada su Palestinu osvojili Seldžuci. Tada je došlo do burne reakcije koja je rezultirala srazom kršćana i muslimana, krvavim križarskim ratovima tijekom kojih su križari zauzeli velik dio Svete zemlje da bi, na koncu, obnovljene muslimanske snage porazile Europljane koji su se morali povući iz svojih palestinskih uporišta. Malo su koristili Europa i Crkva zadobile tom nesretnom avanturom potaknutom vjerskim žarom ali, još više, političko-ekonomskim interesima pojedinih europskih feudalnih snaga. Nažalost, produbljeni su loši odnosi među katolicima i pravoslavnima, narušeni su odnosi između muslimana i Europljana, iscrpljeni su mnogi resursi koji su angažirani u skupnim vojnim kampanjama (Le Goff, 1998). Jedini koji su se dobro okoristili intenzivnom i ratobornom interakcijom Europe i muslimanskoga svijeta u proćelju Azije i Afrike bile su pomorske države Venecija i Genova, koje su održavale dva glavna kraka morske veze sjevernoga i jugoistočnog Sredozemlja prevozeći križare, hodočasnike, trgovce i druge koji su motivirani različitim porivima odlazili u Svetu zemlju.

Pri povlačenju Europljana iz Palestine, dovršenoga krajem 13. st., odnošene su brojne relikvije, tj. predmeti i tjelesni ostatci osoba koje se spominju u Bibliji te drugih osoba posvećena života kako bi se pojedina europska središta materijalno približila tim izvorima duhovnosti. U vrijeme kada je Europa intenzivno priskrblijvala relikvije nije se uvijek vodilo računa o njihovoj autentičnosti, a teško da bi se ona, s obzirom na tadašnja znanstvena postignuća, i mogla utvrditi da je i bilo takvog interesa. Do izražaja je dolazilo i svojevrsno natjecanje među pojedinim europskim mjestima u kojem su bolje pozicije zadobivali oni koji su se mogli pohvaliti posjedovanjem dragocjenijega svetog ostatka. Bez obzira na vjerodostojnost relikvija i predaja o njihovu čudesnom prijenosu do konačnoga odredišta, prostorni raspored svetišta podudarao se s prometno-geografskim sustavom Sredozemlja i susjednih regija pri čemu su osobitu ulogu imale vodeće luke, ujedno i žarišne hodočasničke točke, odnosno sveta mjesta osobitog značaja u okrilju zapadnoga kršćanstva. Oko tih mjesta okupljala se ponajprije vjerska zajednica. Međutim, sveta su mjesta u prostoru funkcionirala poput složenih oscilatora s jakim

utjecajem na društvo i ekonomiju širega prostora u kojem su se nalazili (Park, 1994). U tom kontekstu valja razmatrati i legendarni prijenos Svete kuće iz Nazareta u kojoj je živjela Sveta Marija. Ta je Marijina kuća, prema predaji, prenesena iz Nazareta u Loreto, i to morem od Palestine do hrvatske obale, a zatim preko Jadrana do Ancone i konačnoga odredišta Loreta u Papinskoj državi. Prijenos Svete kuće prikazan je i na kartama, čime se, zacijelo, pokušala dati realna, tj. geografska pozadina legendarnom događaju koji se tako kao imaginarna naracija nastojala zorno utjeloviti u konkretni prostor u kojem se zbiva svakidašnjica koju je lako percipirati i objasniti. Itinerar prijenosa svete nazaretske kuće logično slijedi opći pravac koji je stoljećima povezivao središnje i istočno Sredozemlje s Jadranom (Kozličić, 1990), duž kojega je intenziviran pomorski promet u epohi križarskih ratova, a zatim se nastavio i u kasnijim stoljećima (Veronese, 1986; Kozličić, 1997). Na njega se nadovezuje i jedna od glavnih jadranskih transverzala, od središnjega dijela hrvatske obale do Ancone na talijanskoj obali Jadrana. Ti pomorski pravci djelovali su kao razvojne osovine koje su Jadran vezivale u jedinstveni gospodarski sustav. S njim se preklapao kulturni sustav, u kojem je religija imala iznimno veliko značenje, utječući na demografske strukture i procese, na društvene odnose, na krajolik, i na prostornu organizaciju. Isto tako, religija je različitim manifestacijama u sklopu duhovnosti i konkretnih materijalnih izričaja (graditeljstvo, hodočašćenja i dr.) reverzibilno snažno djelovala na ekonomiju (Park, 1994). Mnoštvo hodočasnika koji su pohodili pojedina jadranska svetišta, a među njima osobito Loreto, pridonosilo je mobilnosti stanovništva, sukladno tomu kulturnoj razmjeni i prožimanju, ali i ekonomskom prosperitetu svetih mjesta koja su pohodili, i pomoraca koji su im prijevozom to omogućavali. Ako bi se pritom mogla osporavati vjerodostojnost legendi ili relikvija vezanih uz pojedina svetišta, pri čemu treba istaknuti i respektirati oprez najviših crkvenih velikodostojnika, nije moguće previdjeti stvarne ekonomske i društvene efekte koji su bili posljedica takvih iskaza religioznosti.

Koliko je poznato, najstariji je kartografski prikaz prijenosa Svete kuće *Descriptio translationis Sanctæ Domus Beatissimæ Virginis e Nazareth in Dalmatiam et inde Lavretv[m]* (Opis prijenosa Svete kuće Blažene Djevice od Nazareta u Dalmaciju i odatle u Loreto). Suvremeni povjesničar loretskoga marijanskoga svetišta F. Grimaldi datira taj prikaz u kraj 16. st. Različiti loretski izvori pripisuju ga lokalnom slikaru, koji ga je izradio po narudžbi plemićke obitelji Leopardi iz Recanatija. Ime autora do danas nije uvrđeno. Karta je izrađena u tehnici ulja na platnu, a dimenzija je 100 cm × 167 cm (Grimaldi, 1993). Čuva se u pinakoteci muzeja (*Museo Pinacoteca della Santa Casa*), odnosno povijesnom arhivu

Many travellers sailed along the Croatian coast on their pilgrimage to biblical sites, particularly to certain sites related to life and activities of Jesus Christ, which are millennial religious and cultural inspirations. However, that religious impetus was sometimes influenced by political changes in the Holy Land during the turbulent Medieval. After the Muslim Arabs conquered Palestine and significant parts of South Western Asia and Northern Africa, the integration of Christian Mediterranean was interrupted and the same area was additionally segmented due to dualism between the Christian East and West after the East-West Schism in 1054. The situation deteriorated even more after the Seljuqs had conquered Palestine. That provoked a tumultuous reaction which resulted in a clash between Christians and Muslims, i.e. in Crusades, during which the Crusaders occupied a large part of the Holy Land. However, recovered Muslim forces managed to defeat the Europeans, who finally retreated from their Palestinian bases. Europe and the Church gained little with this unfortunate adventure prompted by religious zeal and even more by political and economic interests of some European feudal forces. Unfortunately, poor relations between the Catholics and the Orthodox worsened even more, the relations between the Muslims and Europeans also deteriorated, and many resources used in group war campaigns were exhausted (Le Goff, 1998). The only ones who profited from the intensive and conflictive interaction between Europe and the Muslims from Asia and Africa were maritime countries such as Venice and Genoa, which serviced two main branches of maritime route between the Northern and South Eastern Mediterranean by transporting Crusaders, pilgrims, merchants and others who had different motives for visiting the Holy Land.

During the retreat of the Europeans from Palestine which was completed at the end of the 13th century, numerous relics (e.g. objects and body remnants of people mentioned in the Bible and of other holy people) were taken in order to bring closer certain European centres to the sources of spirituality from a material point of view. During the time in which Europe intensively acquired relics, their authenticity was not always questioned, and even if there was an interest to establish their authenticity, it would be hard to do so considering scientific methods of that time. There was also a certain kind of contest among some European towns in which the aim was to possess more a valuable sacred relic. Regardless of the authenticity of the relics and the legends of their miraculous transfer to the final destination, spatial distribution of shrines coincided with the traffic system of the Mediterranean and the neighbouring regions in which leading ports had a particularly important role since they were, at the same time, focal pilgrimage points, i.e. holy places of particular importance within the Western Christianity.

The religious community primarily gathered around such places. However, holy places functioned as complex oscillators with a powerful influence on society and economy of wider area in which they were located (Park,

1994). The legendary transfer of the Virgin Mary's Holy House from Nazareth should also be discussed in that context. According to legend, the Virgin Mary's House was transferred from Nazareth to Loreto by sea from Palestine to the Croatian coast and then via the Adriatic to Ancona, and finally to Loreto in the Papal State. The transfer of the Holy House was also depicted on maps, which were obviously attempts to provide real, i.e. geographic, background to the legendary event. There were attempts to locate that imaginary narration in concrete space in which everyday life takes place and which is easy to perceive and explain. The itinerary of the transfer of the Holy Nazareth House logically follows the general direction which connected the central and Eastern Mediterranean with the Adriatic for centuries (Kozličić, 1990), along which the maritime traffic intensified during the Crusades, and which subsequently continued to exist in the following centuries (Veronese, 1986; Kozličić, 1997). One of the main Adriatic transversal routes continued to the aforementioned one and it went from the central part of the Croatian coast to Ancona, which was located on the Italian Adriatic coast. Those maritime routes were developmental axes which bound the Adriatic into a unique economic system. The system overlapped with the cultural system in which religion had extremely great importance as it affected demographic structures and processes, social relations, landscape and spatial organization. Additionally, religion had a reversibly strong influence on economy through different manifestations related to spirituality and concrete material expressions (architecture, pilgrimages, etc.) (Park, 1994). Masses of pilgrims who visited certain Adriatic shrines, including Loreto, contributed to population mobility, cultural exchange and interaction, economic prosperity of the sacred places they had visited and of the sailors who transported them to sacred places. If one contested the authenticity of the legends or relics related to certain shrines (however, we must emphasize and respect the caution of highly-ranked ecclesiastical officers), it would not possible to predict actual economic and social effects which resulted from such expressions of religiousness.

As far as it is known, the oldest cartographic presentation of the transfer of the Holy House is *Descriptio translationis Sanctæ Domus Beatissimæ Virginis e Nazareth in Dalmatiam et inde Lavretv[m]* (*Description of the Transfer of Virgin Mary's Holy House from Nazareth to Dalmatia and further to Loreto*). According to contemporary historian of the Loreto Marian Shrine F. Grimaldi, the presentation was made in the late 16th century. Different Loreto sources attribute it to a local painter, who made it for a noble family named Leopardi from Recanati. The name of the author has not been determined yet. The technique used was oil on canvas, and the size was 100 cm × 167 cm (Grimaldi, 1993). It is kept in gallery of the museum (*Museo Pinacoteca della Santa Casa*), i.e. in the historical archives of the Holy House (*Archivio Storico Santa Casa*), where it is referred to as *Descrizione della Traslazione della Santa Casa*. After several attempts, Santa Casa managed to buy it off from Stelly Leopardy

Svete kuće (*Archivio Storico Santa Casa*), gdje se vodi pod naslovom *Descrizione della Traslazione della Santa Casa*. Nakon mnogih pokušaja, tek 1939. Santa Casa ju je uspjela otkupiti od Stelle Leopardi iz Osima (Grimaldi, 1993). Taj je kartografski prikaz, dakle, nastao kao umjetničko djelo, pri čemu se autor poslužio nekim kartografskim predloškom. To jasno upućuje na velik utjecaj koji je imala tadašnja kartografija, koja se uvažavala i čija su ostvarenja korištena u mnogim prilikama kada su prostorni odnosi bili od prvorazredne važnosti, ne samo unutar akademskih zajednica ili ciljanih korisničkih grupa poput pomoraca.

U ovom radu dat će se pregled dosadašnjih spoznaja o prijenosu Svete kuće iz Nazareta u Loreto, a posebno će se analizirati karta na kojoj je krajem 16. st. prikazan taj događaj (sl. 1.). Cilj je rada proširiti dosadašnje spoznaje o toj tematici te uputiti na značenje hrvatskoga dijela Jadrana u sredozemnom pomorstvu i, sukladno tomu, u hodočasničkim putovanjima između Europe i Svete zemlje tijekom srednjeg vijeka.

2. Prijenos Svete kuće iz Nazareta u Loreto – prikaz i pregled dosadašnjih spoznaja

Mnoštvo hodočasnika, polazeći iz svih dijelova katoličke Europe, slijevalo se prema Loretu u talijanskoj pokrajini Marche, prvom marijanskom svetištu Europe (Moroni, 2003).¹ Pape, carevi, kraljevi, prinčevi, umjetnici, književnici, glazbenici i osobito brojni obični vjernici, hodočastili su Kući Majke Božje nakon izgradnje nove bazilike, u čijoj unutrašnjosti se čuva relikvija – Sveta kuća iz Nazareta – arhetipska crkvice načinjena od tri zida, dok četvrti, gdje se nalazi oltar, ne pripada originalnom nukleusu (Prijatelj Pavičić, 1994). Valja pritom istaknuti da je na mjestu popularnoga marijanskog svetišta u kojem se po predaji od 1294. čuvaju ostatci Nazaretske kuće, u blizini loretske šume i gradića Recanatija, više od stotinu godina prije bila podignuta manja crkva posvećena sv. Mariji. Naime, godine 1181. spominje se teren koji je pripadao toj crkvi (*terra de Sancta Maria de Laureto*) (Prijatelj Pavičić, 1994).

Prvi pisani tragovi o legendi prijenosa Svete Kuće javljaju se polovicom 15. st. u tzv. Rozariju sv. Katarine (1413–1463). Sv. Katarina priča u stihovima da se u Nazaretu Blažena Djevica rodila i živjela u kući i prebivalištu (*domo et camera*), gdje je odgojila Isusa Krista. Loretsko svetište doživjelo je svojevršno priznanje za cijeli kršćanski svijet kada ga je prvi put posjetio jedan papa. To je 1449. učinio papa Nikola V., a zatim, 1464., i papa Pio II. Papa Pavao II. u svojem pismu od 25. siječnja 1471., dodjeljujući oprost, naglasio je i čudesnost utemeljenja

crkve Blažene Marije Loretske u čast Marije Djevice izvan zidova Recanatija. No papa pritom nije spominjao detalje prijenosa Marijine kuće iz Nazareta (Margetić, 2002).² Doba je to kad počinje i izgradnja nove bazilike u Loretu (1470) pa je moguće da se legenda materijalizirala simboličnim pristupom, a kronološki se fiksira u vrijeme pada Svetog Ivana od Akre (Bach, 1972), Tira, Sidona, Beiruta, Tortose i velike templarske hodočasničke utvrde Atlit pred naletima Seldžuka (1291.), te analogijom povezuje s osmanlijskim prodorom u Europu 1470., kad je Mehmed II. el Fatih zauzeo Eubeju te svojom jakom mornaricom zaprijetio mletačkim posjedima na Levantu. Osmanlije su već tada, nakon osvojenja Konstantinopolisa (1453) te s tim u vezi konačnog dokidanja Bizantskoga Carstva, na kopnu osvojile i Bosnu (1463), a potom i Hercegovinu (1467) te u više navrata prodirale u prostor Hrvatske. Poradi toga je Venecija žurno organizirala protuosmanlijsku ekspediciju ne bi li se spriječio daljnji prodor Osmanlijskog Carstva na Zapad. To se događalo u vrijeme velikih geografskih otkrića, pa je doista indikativan Braudelov naglasak na *psihologiju defenzive*, koju je E. Bourgeois već odavno zapazio u kasnijoj "nemarnosti kojom je kršćanstvo, zauzeto svojom ekspanzijom s onu stranu Atlantika, prepustilo islamu toliki prostor, posebno Balkan i Carigrad" (Braudel, 1998: 224).

Prema legendi, *Marijina kuća* stigla je iz Nazareta u Ilirik (ime pod kojim se u Europi često imenovao prostor Hrvatske i susjedne Bosne) 1291., da bi potom bila prenesena u Loreto 1294., "anđeoskom rukom ili ljudskom inicijativom" (*per mano angelico o per iniziativa umana*). Valja naglasiti da postoje mnoge razlike u povijesnoj interpretaciji legende jer se ona prenosila usmenom predajom pri čemu je moguće da je svatko u svom razdoblju mogao pridodati ponešto "svoga" (Prijatelj Pavičić, 1994). Bez obzira na inačicu legende, u njoj je uvijek spominjan prostor Hrvatske, i to marijanskog svetišta na Trsatu, u kojem se nakratko čuvala Sveta kuća. Predaja tako spominje trsatskog župnika Aleksandra, koji je tri godine bolovao i dolaskom Nazaretske kuće ozdravio (Bogović, 1991). Međutim, M. Bogović uočava neke povijesne nelogičnosti jer se u predaji spominje i grobnički plovčanin Ivan te grobnički kaptol. Usporedbom tih podataka s onima u Vinodolskom zakonu M. Bogović (1991) nalazi da se u njemu, tri godine prije, dakle u doba Aleksandrova bolovanja, spominje trsatski župnik Vazmina i grobnički Kirin. Istodobno, izvori ne spominju postojanje grobničkoga kaptola prije 15. st. Prema istoj predaji kućica je došla 10. svibnja 1291., i to je bila subota u osmini Uzašašća. Međutim, M. Bogović (1991) navodi da je te godine subota u osmini Uzašašća bila 2. lipnja. Time želi naglasiti da je nemoguće trsatsku predaju povijesno verificirati.

¹ M. Moroni (2003) objavio je podatke o broju hodočasnika u Rim iz kojih izvlači zaključak da je Loreto također posjećivalo, između sredine Cinquecenta i sredine Seicenta, više od 150 000, a možda je dosegnuto i 200 000.

² L. Margetić navodi kako papa Julije II. u buli od 21. listopada 1509., iako napominje da se u crkvi sv. Marije u Loretu poštuje ne samo lik Blažene Djevice već – "kao što se pobožno vjeruje i kao što se širi glas – njezino prebivalište (*camera seu thalamus*)", još uvijek prijenos Svete kuće pripisuje isključivo "pobožnom vjerovanju".

Fig. 2. (right) *Eastern Mediterranean on the map of an unknown author, 1570* (Rossit et al., 2006: 75)
 Slika 2. (desno) *Istočno Sredozemlje na karti nepoznatog autora, 1570.* (Rossit i dr., 2006: 75)

of Osim in 1993 (Grimaldi, 1993). Thus the cartographic representation was initially an artistic work and the author used some cartographic template in its creation. This clearly indicates that cartography of the time was influential, it was respected and its achievements were used on many occasions when spatial relations were of extreme importance, not only in academic circles or for specific user groups, such as sailors.

This paper provides an overview of the information related to the transfer of the Holy House from Nazareth to Loreto, and it particularly analyzes the map from the end of the 16th century depicting the event (Fig. 1). The aim of the paper is to expand existing knowledge on this issue and indicate the importance of the Croatian part of the Adriatic in maritime affairs in the Mediterranean and in pilgrimages between Europe and the Holy Land in the Medieval.

134

2. Transfer of the Holy House to Loreto – Presentation and Overview of Existing Information

A multitude of pilgrims, who came from all parts of the Catholic Europe, poured toward Loreto, a place located in the Italian region of Marche, which was the first Marian shrine in Europe (Moroni, 2003).¹ Popes, emperors, kings, princes, artists, writers, musicians, and particularly ordinary believers visited the House of Virgin Mary after the construction of the new basilica, the interior of which features the relic – Holy House of Nazareth – archetypal small church consisting of three walls, while the fourth one (where the altar is located) does not belong to the original nucleus (Prijatelj Pavičić, 1994). However, it is important to emphasize that a small church dedicated to Virgin Mary was erected over a hundred years prior at the site of the popular Marian shrine located near the Loreto forest and the town of Recanati where, according to the legend from 1294, the remains of the Nazareth house are kept. Namely, in 1181 there was mention of a piece of land which belonged to the church (*terra de Sancta Maria de Laureto*) (Prijatelj Pavičić, 1994).

The first written documents on the legend of the transfer of the Holy House date back to mid-15th century and the so-called Rosary of St. Catherine (1413–1463). St. Catherine narrates in verses about how Virgin Mary gave birth and lived in a house and a residence in Nazareth (*domo et camera*), where she raised Jesus Christ. The

Loreto shrine was received a kind of acknowledgement for the whole Christian world when it was visited by a Pope for the first time. In 1449, it was visited by Pope Nicholas V and then by Pope Pius II in 1464. In his letter of January 25, 1471 in which he granted plenary indulgence, Pope Paul II emphasized the miracle of establishing the Virgin Mary's Church in Loreto dedicated to Virgin Mary and located outside the walls of Recanati. However, the Pope did not mention details of the transfer of Mary's House from Nazareth (Margetić, 2002).² It was the period when a new basilica was being built in Loreto (1470), so it is possible the legend was materialized by a symbolic approach and chronologically put in the period of the fall of St John of Acre (Bach, 1972), Tyre, Sidon, Beirut, Tartus and the great Templar pilgrim fort of Atlit under the siege of Seljuqs (1291), and it is by analogy connected to the Turkish invasion of Europe in 1470, when Mehmed II el Fatih occupied Euboea and threatened Venetian colonies in Levant with his powerful navy. After the conquest of Constantinople (1493) and the final fall of the Byzantine Empire, Ottoman forces conquered Bosnia (1463) and Herzegovina (1467), but they invaded the Croatian territory on several occasions. Therefore, Venice organized an expedition against the Ottoman forces in order to prevent further invasion of the Ottoman Empire toward West. These events occurred during the Age of Discovery, so Braudel's emphasis on *psychology of defence* was very indicative, and long before that E. Bourgeois noticed that same *psychology of defence* in the later "negligence with which Christianity, occupied by its expansion to the other side of the Atlantic, let Islam occupy such a large territory, particularly the Balkans and Constantinople" (Braudel, 1998:224).

According to legend, *the House of Mary* arrived from Nazareth to Illyricum (name given to the area of Croatia and Bosnia by the Europeans) in 1291, but then it was transferred to Loreto in 1294 by "angel's hand or human initiative" (*per mano angelico o per iniziativa umana*). It is important to mention there are many differences in historical interpretation of the legend, because it was passed orally from one generation to another, so it is possible something "new" was added to the legend on each occasion (Prijatelj Pavičić, 1994). Regardless of the version of the legend, Croatia was always mentioned, particularly the Trsat Marian Shrine, where the Holy House was kept for a brief period of time. The legend mentions Alexander, the pastor of Trsat, who had been ill for three years, but he arrived upon the arrival of the Naza-

¹ Moroni (2003) published the information on the number of pilgrims who travelled to Rome, and from that piece of information he concluded that approximately 150 000 (maybe even 200 000) pilgrims visited Loreto between the mid-15th and the mid-16th century.

² L. Margetić claims that in his bull of October 21, 1505, Pope Julius II said the church of Virgin Mary in Loreto worships not only the character of Virgin Mary but also – "just as it is devoutly believed and just as the voice is heard – her house (camera seu thalamus)". The transfer of the Holy House was still attributed exclusively to "devout belief".

VENETIIS MDLXX

MAR MAZOR

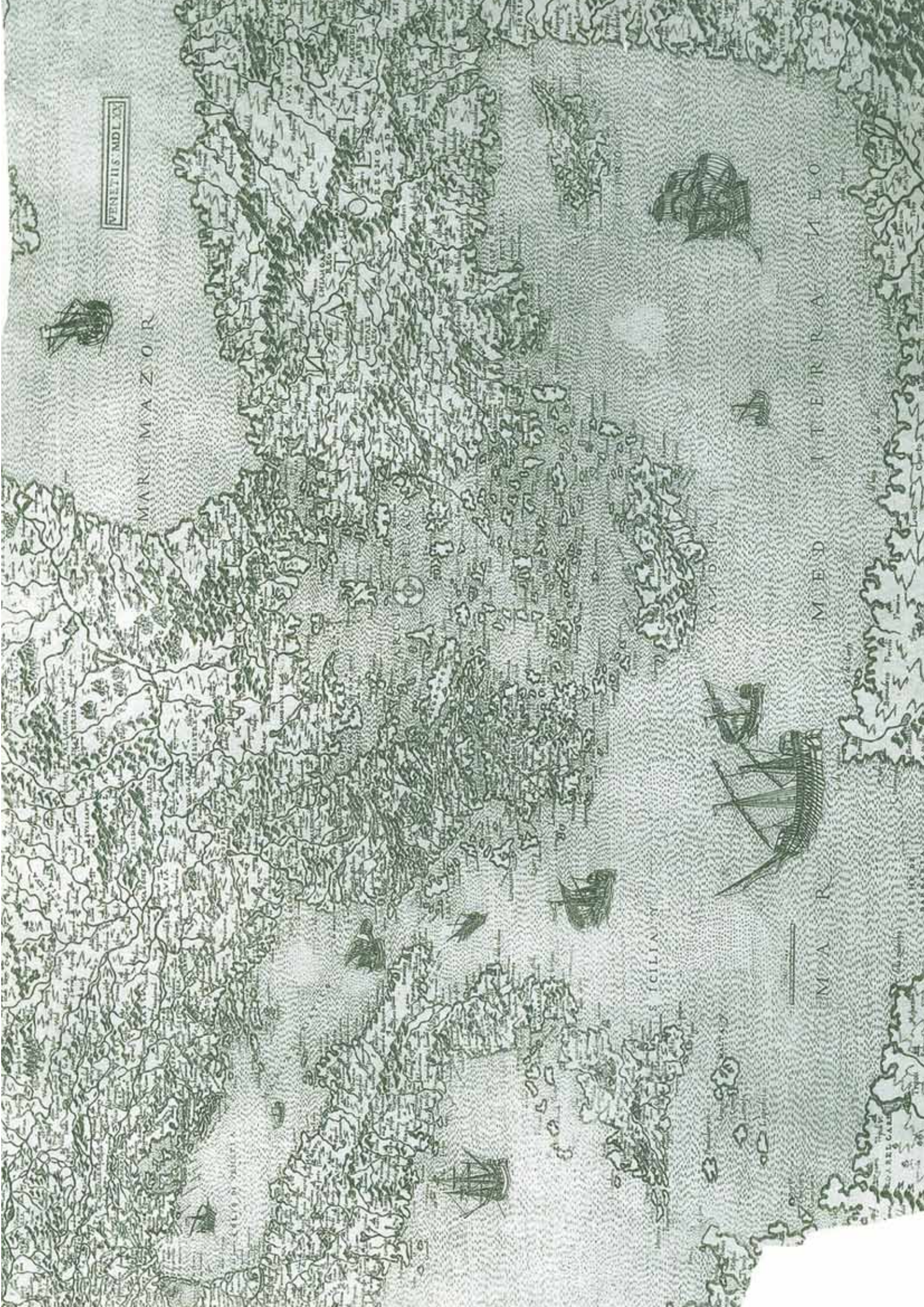
REIN

MED TERRA MEO

MAR

SICILIA

CANAL

reth House (Bogović, 1991). However, M. Bogović mentions certain historical inconsistencies since the legend mentions both Ivan of Grobnik and the Grobnik capitol. By comparing that data with those from the Vinodol Statute, M. Bogović (1991) observed that three years before (in the period when Alexander was ill) the pastor of Trsat (Vazmina) and Kirin of Grobnik were mentioned in the Statute. At the same time, the sources do not confirm the existence of the Grobnik capitol prior to the 15th century. According to the same source, the house arrived on May 10, 1291, and it was a Saturday in the eight of the Ascension. However, M. Bogović (1991) claims that in that year the Saturday in the eight of the Ascension was on June 2. This clearly indicates it is impossible to verify the legend historically.

According to M. Bogović (1991), a part of the legend originated in the time of Duke Martin Frankopan and Vid Ostojić Marinić, the Bishop of Krbava, because in that period a new church and Franciscan monastery were built in Trsat (letter of July 12, 1453 written by Pope Nicholas V in which he allows the construction; Bogović, 1991), but the Nazareth House of Virgin Mary was still not mentioned. However, there was no confirmation of its existence in Loreto in any of the documents of that time. Only in 1472, the administrator of the Loreto Shrine, Pietro di Giorgio Tolomei wrote a document in which he recorded the legend of the transfer of the Nazareth House. He wrote that "the church in Loreto used to be the Nazareth room of Virgin Mary, and Jesus' disciples decided to transform it into a church, in which St. Luke himself painted the Virgin. When the Muslims conquered Palestine, angels transferred the house to "Slavonia" and put it in the castle now called Rijeka. The house has not been praised appropriately, so it was transferred to Italy, near the town of Recanati, in a field that belonged to noble lady Loreta" (Bogović, 1991: 2). Bogović also claims that dates related to that event were inserted into the document around 1525.

E. Hoško (1991) also claims the documents from Trsat from the 15th century only mention the Church of Virgin Mary in Trsat as the place of the prominent Marian cult, but there is no mention of the legend related to the transfer of Mary's or Holy House from Nazareth to Trsat and further to Loreto. The same goes for 16th century documents from Trsat, because they do not include information regarding the transfer of the Nazareth House to Trsat (Hoško, 1991). The legend dating the beginnings of the Trsat Shrine to the end of 13th century was first written in mid-15th century by historiographers of Loreto, and at the beginning of the 17th century by historiographers of Trsat: Franjo Glavinić (*Historia Tersattana*, Udine 1648), Juraj Ksaver Marotti (*Dissertatio historica*, Romae 1710), Petar Francetić (*Tersactum coronata Deipara Virgine*, Venetiis 1718) and Klaro Pasconi (*Triumphus coronatae Reginae Tersactensis*, Venetiis 1731 and *Historicus progressus mariani triumphus*, Venetiis 1744). They agree with the legend on the transfer of the Holy House of Nazareth via Trsat to Loreto as it was recorded by historiographers of Loreto. In the spirit of the

Baroque period, the above-mentioned Croatian writers did not do a critical analysis of the legend, but they rather tried to encourage readers to perceive Trsat as a place which gathers worshipers of Virgin Mary (Hoško, 1991). E. Hoško concludes: "insight into the works of Trsat historiographers reveals that they did not engage in strictly historical critique of the facts related to the transfer of the Holy House to Trsat or the authenticity of the reports about that event. They were satisfied with metahistorical explanations of that event through publications and sightings, i.e. referring to events which are not a part of historians' research." (Hoško, 1991: 56).

Since the historiography of Loreto is far older than the historiography of Trsat, Hoško's opinion is in accordance with the existing opinion that even before the Trsat historiography had occurred; the historiography of Loreto already formed its content. In his opinion, the historiography of Loreto distinguishes two phases of conveying the legend on the transfer of the Holy House from Nazareth via Trsat to Loreto: the first one encompasses the period from the occurrence of the first documents related to the transfer to the first explicit mention of Trsat as a stop between Nazareth and Loreto, and the second phase starts in the fourth decade of the 16th century; it completely reveals the legend with the description of the sojourn of the Holy House in Trsat (Hoško, 1991).³ On the crossroads between the historiography of Loreto and Trsat is Bartol Kašić with his book *Istoria loreтана od Sfete kuće Bogorodičine* (1617). Kašić refers exclusively to Torsellini's work on Loreto, so according to Hoško, he should be considered a part of the Loreto historiography.

A valuable historiographic contribution to the Loreto-Trsat legend is the discussion of Lujo Margetić. Namely, in his work *Loreto and Trsat* (Margetić, 2002), the author provides an overview of the current situation in exploring some aspects of this problem in hope that it will be useful for further research. His work, collected into several important chapters⁴ provides a conclusion which directly supports the thesis related to political geographic influence on the origin of the legend: "...it is unlikely that the Slavs had any influence on creating the legend of the sojourn of the Holy House in Trsat. It is our opinion the foundation for the only acceptable rational explanation lies in previously mentioned attitude of the Church toward Venice and Dukes of Krk." The explanation provided by Margetić supports the thesis on geo-

³ According to Hoško (1991), the list of Loreto historiographers includes Giacomo Ricci (1467/78), Pier Giorgio Tolomei (1472), Luigi Lazzarelli (between 1475 and 1480), Giovanni Battista Petrucci (1485), Giovanni Battista Spagnoli, aka Mantovano (1489), Marco Probo Mariano (1498) (all of whom were historians of the first phase), Girolamo Angelito (1532 and 1534) and Ortensio Torsellini (1597) (representatives of the second phase). In his report from 1565, Rafaele Riera refers to the priest Alexander as the bishop, and he prolonged the sojourn of the Holy House in Trsat for four years.

⁴ Those chapters are: Sources; Travel of the Holy House; Trsat and Duke Nikola Frangipan, "great ban" in the Loreto historiography; Emergence of the Trsat pilgrim site; Reasons for the occurrence of written tradition on the transfer of the Holy House, with an excursus – Glavinić's conception of the emergence of the pilgrim site.

Prema M. Bogoviću (1991), dio sadržaja predaja je dobila u vrijeme kneza Martina Frankopana i krbavskog biskupa Vida Ostojića Marinića, jer se u to doba gradila nova crkva i franjevački samostan na Trsatu (pismo pape Nikole V. kojim dopušta gradnju od 12. srpnja 1453.; Bogović, 1991), ali se još uvijek nije spominjala Nazaretska kuća sv. Marije. Međutim, u pisanim spomenicima iz tog vremena nema potvrde ni za njeno postojanje u Loretu. Tek je 1472. upravitelj Loretskog svetišta Pietro di Giorgio Tolomei, zvan Teramano, sastavio zapis u kojem je zapisana predaja o prijenosu Nazaretske kućice. On piše da je "crkva u Loretu nekada bila nazaretska soba Blažene Djevice Marije i učenici Isusovi odlučili su da od nje naprave crkvu, a sv. Luka je svojom rukom naslikao lik Marijin. Kad su muslimani osvojili Palestinu anđeli su prenijeli kuću "u Slavoniju" i postavili je u kaštel koji se zove Rijeka. Ondje nije bila čašćena kako to dolikuje pa je kućica prenesena u Italiju pokraj Recanatija na polje koje je pripadalo nekoj plemenitoj gospođi Loreti." (Bogović, 1991: 2). Bogović još navodi da su tek oko 1525. u taj tekst uneseni datumi kad se taj događaj zbio.

E. Hoško (1991) također piše da trsatski dokumenti 15. st. govore samo o crkvi Djevice Marije na Trsatu kao mjestu izrazita marijanskoga kulta, a nema spomena o predaji o prijenosu Marijine ili Svete kuće iz Nazareta na Trsat i zatim u Loreto. Isto vrijedi i za trsatske dokumente iz 16. st., jer oni također ne spominju prijenos Nazaretske kuće na Trsat (Hoško, 1991). Predaju, koja početke Trsatskog svetišta stavlja na kraj 13. st., zapisuju najprije sredinom 15. st. loretski historiofografi, a tek početkom 17. st. i trsatski, i to: Franjo Glavinić (*Historia Tersattana*, Udine 1648.), Juraj Ksaver Marotti (*Dissertatio historica*, Romae 1710.), Petar Francetić (*Tersactum coronata Depara Virgine*, Venetiis 1718.) i Klaro Pasconi (*Triumphus coronatae Reginae Tersactensis*, Venetiis 1731., i *Historicus progressus mariani triumphus*, Venetiis 1744.). Oni prihvaćaju predaju o prijenosu Svete kuće iz Nazareta preko Trsata u Loreto onako kako su je predstavili loretski historiofografi. Spomenuti hrvatski pisci u duhu baroknog vremena predaju nisu podvrgavali kritičkoj povijesnoj analizi, nego su se trudili potaknuti čitatelje na povjerenje prema Trsatu kao mjestu koje okuplja štovatelje Majke Božje (Hoško, 1991). E. Hoško zaključuje: "uvid u djela trsatskih historiofografa nameće spoznaju da se oni ne upuštaju u strogo povijesno ispitivanje činjeničnosti događaja prijenosa Svete kuće na Trsat niti ispitivanje vjerodostojnosti izvještaja o tom događaju. Zadovoljavaju se metahistorijskim razjašnjenjima tog događaja putem objava i viđenja, tj. pozivanjem na pojave koje izmiču istraživanju povjesnika." (Hoško, 1991: 56)

S obzirom na to da je loretska historiografija uvjerljivo starija od trsatske, Hoškovo mišljenje ne odudara od ustaljenih spoznaja da je, i prije nego što se pojavila trsatska historiografija, loretska zacijelo već oblikovala svoje sadržaje. Zanimljiva je njegova konstatacija da u iznošenju predaje o prijenosu Svete kuće iz Nazareta preko Trsata do Loreta loretska historiografija poznaje dvije etape: prva traje od pojave prvih zapisa o tom prijenosu do izričita spomena Trsata kao usputnog boravišta

između Nazareta i Loreta, a druga počinje u četvrtom desetljeću 16. st. posve oblikujući iskaz predaje opisom o zadržavanju Svete kuće na Trsatu (Hoško, 1991).³ Na razmeđu loretske i trsatske historiografije javlja se Bartol Kašić sa svojom knjigom *Istoria loretana od Sfete kuće Bogorodičine* (1617) koji se poziva izričito na Torsellinijevo djelo o Loretu pa ga, prema Hošku, valja pribrojiti loretskoj historiografiji.

Vrijedno historiografsko postignuće o loretsko-trsatskoj predaji čini rasprava Luje Margetića, koji je u svom radu *Loreto i Trsat* (Margetić, 2002) dao presjek aktualnog stanja u istraživanju nekih aspekata problematike u nadi da će poslužiti daljnjim istraživanjima. Njegov rad, sabran u nekoliko vitalnih poglavlja⁴, nudi zaključak koji izravno podupire tezu o političko-geografskom utjecaju kojim je prožet nastanak legende: "...nikakvo sudjelovanje Slavena u stvaranju legende o privremenom boravku Svete kuće na Trsatu nije vjerojatno. Mislimo da temelj za jedino prihvatljivo racionalno objašnjenje leži u već spomenutim odnosima Crkve prema Mlecima i Krčkim knezovima." To Margetićevo mišljenje podupire tezu o geografskom rasporedu svetišta, među ostalim, u korist funkcije raspodjele prihoda od hodočasništva. Ono se ne smije zanemariti, uz sva znanstvena, teološka, kulturno-umjetnička, arheološka i druga istraživanja Marijinih svetišta u Loretu i Trsatu, poglavito ne u doba (15/16. st.) i u povijesnim uvjetima sjevernog dosega granice Papinske države (brod oslikan na kartografskom prikazu prijenosa Svete kuće pred bliskoistočnom obalom plovi pod stijegom Papinske države) koju nagrizaju interesi moćnika iz većih gradova, osobito iz Venecije. Stoga jedan od njegovih temeljnih zaključaka i glasi: "U svakom je slučaju očito da su pored pisane vijesti o prošteništu i slici Bogorodičinoj mnogo ranije od vijesti o čudesnom prijenosu Svete kuće. Na osnovi toga čini se kako se može zaključiti da su prošteništa i slika Bogorodičina i u Loretu i na Trsatu *prius*, a pisana tradicija o čudesnom prijenosu Svete kuće *posterius*". Historiofografi poput Angelite (1530), Reire (1565) i Torsellinija (1596), sve prema Martorelliju (1732), hrvatskog velikaša Nikolu IV. (1393–1432) nedvojbeno identificiraju s Nikolom Frangipanom iz predaje o Svetoj kući (1291–1294), pa je jasno da su na legendu utjecali iracionalni, povijesno nevjerodostojni, segmenti. Margetić navodi: "istina je da je put Svete kuće uz anđeosku pomoć iz Nazareta u Loreto preko Trsata pomalo neobičan, ali, unutar tradicije o *čudesnom* prijenosu Svete kuće anđeoskom pomoću, posve prihvatljiv. Dakako to je samo opći okvir

³ Valja napomenuti da po Hošku (1991), na listi loretskih historiofografa, poslije Giacomina Riccija (1467/78), Pietra Giorgia Tolomeija (1472), Luigija Lazzarellija (između 1475. i 1480.), Giovannija Battista Petruccija (1485), Giovannija Battista Spagnolia, zvanog Mantovano (1489), te Marca Proba Mariana (1498), sve povjesničara prve etape, uz Girolama Angelita (1532. i 1534.) i Ortensija Torsellinija (1597), predstavnikâ druge etape loretske historiografije, treći, Rafaela Reira u izvještaju iz 1565. svećenika Aleksandra naziva biskupom, a boravak Svete kuće na Trsatu produžio je na četiri godine.

⁴ Poglavlja su: Vrela, Putovanje Svete kuće, Trsat i knez Nikola Frangipan, "veliki ban" u loretskoj historiografiji, Nastanak trsatskog prošteništa, Razlozi nastanka pisane tradicije o prijenosu Svete kuće, s ekskursom – Glavinićevom koncepcijom nastanka prošteništa.

ARON, RING, COGNITIVE.

Fig. 3. (left) Eastern Mediterranean on the map made by D. Homem, 1571 (Kozličić, 1995: 92)

Slika 3. (lijevo) Istočno Sredozemlje na karti D. Homema, 1571. (Kozličić, 1995: 92)

racionalnog objašnjenja za pojavu Trsata u loretskoj pisanoj tradiciji” (Margetić, 2002: 104).

Međutim, gdje je i što je tu geografski aspekt, koji uključuje i plovidbeni put, a na koji pledira i M. Mirković (1993) povezujući legendu s “modelom tumačenja puta i načina kojim su početkom devedesetih godina 13. st. bezbrojni suveniri i relikvije dolazili iz Svete zemlje u Mletke, Jakin, Napulj i ostale europske luke”? Po Margetiću, Mirković (1993) očito pledira za realističnu tezu dolaska Svete kuće na Trsat morskim putem (možda preko Senja?), a onda dalje (vjerojatno također morskim putem) do Loreta.

Nasuprot teško dokazivim elementima legende koji se tiču hrvatske točke u kojoj je kraće vrijeme zadržana vrijedna relikvija iz Svete zemlje, uz postojanje istaknutoga marijanskog svetišta u Loretu zabilježene su konkretne činjenice. Primjerice, sačuvan zapisnik o kaznom postupku vođenom u Macerati 1315. pred Jakovom *de Nursia* (Margetić, 2002), potvrđuje oveću skupinu konjanika i pješaka koji provaljuju opetovano 1313., 1314. i 1318. u crkvu sv. Marije Loretske pljačkajući novac i dragocjenosti u vrijednosti od 500 libara. Taj detalj jasno potvrđuje da još početkom 14. st. crkva sv. Marije u Loretu biva ciljem mnogobrojnih hodočasnika u kojem se stječu znatna materijalna bogatstva. Zanimljivo je, međutim, što je 1485. franjevac Francesco Suriano, čuvar Svete zemlje i apostolski delegat za cjelokupni Istok, ustvrdio da “nije u skladu sa zdravim razumom braniti čudesni let nazaretske kuće u Loreto”, a nešto poslije (1533/34) sličnu je misao iznio i Affagart, vitez Sve-toga groba (Margetić, 2002).

Unatoč teškoćama koje se javljaju pri utvrđivanju pouzdanosti pojedinih dijelova legende o prijenosu Svete kuće, ona se zacijelo temelji i na dijelu stvarnih događaja te događaja koji su suvremenici smatrali istinitima i zbili su se u konkretnom prostoru, koji su zatim ugrađeni u kartografsko-umjetničku shemu legende. Unutar Teramanova opisa događaja (1472), koji je 1530. nadopunio G. Angelita (prema Margetić, 2002), nalazi se niz koincidentnih obrazaca stvaranja mita na stvarnom događaju, zatečenih i na proučavanoj karti: s Aleksandrom, *antistesom* crkve sv. Jurja, kojem se ukazala Blažena Djevi-ca nakon molbe za pomoć pri ozdravljanju, po volji gospodara Trsata Nikole Frangipana, još četvorica vjerodostojnih ljudi odlaze u Nazaret. Ondje su utvrdili da mjere trsatske Svete kućice odgovaraju mjerama temelja Marijina prebivališta u Nazaretu (Margetić, 2002). Takav literarni opis pretpostavlja dvojnost sljedeće konstrukcije: nešto što se razvija ima svoje mjere i svoj temelj pa je sklono oponašanju ili preslikavanju. To se potvrđuje i u drugoj formi na drugoj strani Jadrana: građani Recanatija poslali su u Nazaret “povjerenstvo od 16 vjerodostojnih muževa”, koji također potvrđuju da mjere Svete

kuće odgovaraju mjerama kućice koja se pojavila u Recanatiju. Zanimljiv je dio teksta u kojem se navodi: “Oni su se, uz ostalo, zadržali i u gradu Rijeci i posjetili Trsat...” Što u geografskom smislu znači “uz ostalo”? Koji je logičan plovidbeni put iz Ancone (ili pak luke Recanatija) do istočne obale Jadrana?

Po svemu sudeći, postoji duboka podvojenost sadržaja karte koja upućuje na racionalne i iracionalne elemente legende. Među racionalne svakako se ubrajaju konkretne geografske točke, dokazivi historiografski milje religijsko-političkog utjecaja (proštenište, slika i kip Bogorodice, Nikola IV. Frangipan, Papinska država, pad Akona i sl.), a među iracionalne, književno-narativne dijelove legende (pisana tradicija), sve što se događa tijekom prijenosa iz Hrvatske u Loreto (izmještanja kućice bez temelja, pastiri, razbojnici, anđeli i sl.), a simbolikom zapravo upućuju i utječu na širenje i razvoj loretskoga kulta. To je podjela koja se zapravo podudara s podjelom na desnu (istočnu) i lijevu (zapadnu) polovicu karte.

Posve novo semiološko tumačenje prikaza prijenosa Svete kuće daje I. Šipić u svojoj disertaciji (Šipić, 2010). Šipić prvi u Hrvatskoj iscrpno analizira kartu iz Loreta nastalu krajem 16. st. i upućuje na specifično očitovanje geografije mediteranskog prostora koji svoje korijene nalazi u povijesnim slojevima predantičkih, antičkih i srednjovjekovnih plovidbenih i kopnenih putova. Pritom je, uz stratešku poziciju talijanskoga grada-luke Ancone, osobito naglašena istočna obala Jadrana te pozicije hrvatskih gradova Zadra i Rijeke, odnosno Trsata, jer se on historiografski od 16. st. javlja upravo u ulozi translacijske točke na hrvatskoj, odnosno sjeveroistočnoj obali Jadrana. Time se, uz ostalo, očituje valorizacija položaja Hrvatske u sklopu kršćanske Europe. Šipić razmatra razvoj urbane matrice Sredozemlja, a zajedno s njom i marijanske infrastrukture, sukreirane prometnom mrežom putova kao potkom koja obuhvaća gotovo cijelo Sredozemlje. Rezultati Šipićeva istraživanja pokazuju snažnu introdukciju znakovlja i simbolizama koji pridonose isprepletanju relanoga i imaginarnoga geografskog sloja na primjeru razvoja kršćanske religioznosti i ustroja graditeljske infrastrukture koji su umnogome bili povezani s pomorstvom kao katalizatorom ideja i tehnologija.

3. Geografski sadržaj kartografskog prikaza prijenosa Svete kuće

Na slici koja se s pravom može smatrati kartografskim prikazom, a koja se čuva u loretskom marijanskom svetištu, nacrtan je prijenos Svete kuće iz Nazareta u Palestini preko Hrvatske do Loreta u Italiji (sl. 1). Posebno su označene i godine prijenosa. Kuća je iz Nazareta odnesena 1291., iste godine stigla je na hrvatsku obalu, a

graphic distribution of the shrines for the purpose of dividing income from pilgrimages. That aspect cannot be ignored, regardless of all scientific, theological, cultural, artistic, archaeological, and other researches of Marian shrines in Loreto and Trsat, particularly in the period (15th/16th century) and historical conditions of Northern stretches of the Papal State borders (the ship depicted on the cartographic representation of the transfer of the Holy House in front of the Middle-East coast sails under the flag of the Papal State), which are threatened by interests of influential people from larger cities, particularly Venice. Therefore, one of his fundamental conclusions is: "In any case, it is obvious that the written information on the pilgrim site and the painting of Virgin Mary preceded the news of the miraculous transfer of the Holy House. Accordingly, we can conclude the pilgrim site and the painting of Virgin Mary in Loreto and Trsat are *prius*, while the written tradition on the miraculous transfer of the Holy House is *posterius*". Historiographers, such as Angelita (1530), Reira (1565) and Torsellini (1596) (all after Martorelli, 1732), undoubtedly identify Croatian aristocrat Nikola IV (1393-1432) with Nikola Frangipan, who is mentioned in the legend of the Holy House (1291-1294), so it is clear that the origin of the legend was influenced by irrational, historically unreliable segments. Margetić says: "the truth is that the route of the Holy House from Nazareth to Loreto via Trsat is a bit unusual, but is completely acceptable within the tradition of the *miraculous* transfer of the Holy House supported by angels. Of course, that is just a general framework of the rational explanation for the emergence of Trsat in the Loreto written tradition" (Margetić, 2002: 104).

However, where and what the geographical aspect is, which includes the navigation route, is alluded to by M. Mirković (1993), who connected the legend with "the model of interpreting the route and the way in which numerous souvenirs and relics came from the Holy Land to Venice, Jakin, Naples and other European ports at the beginning of 1290s"? According to Margetić, Mirković (1993) obviously supports the realistic thesis of the arrival of the Holy House to Trsat by sea (maybe through Senj?) and then further (probably also by sea) to Loreto.

Unlike difficult to prove elements of the legend related to the place in Croatia where the valuable relic from the Holy Land was kept for some time, the existence of prominent Marian shrine in Loreto was supported by concrete facts. For example, there is a record of a criminal prosecution in Macerata in 1315 in front of Jacob *de Nursia* (Margetić, 2002), which confirms the existence of a larger group of horsemen and infantrymen who broke into the Church of Virgin Mary of Loreto on several occasions – in 1313, 1314 and 1318 – and took the money and other valuable things, a total value of 500 libras. That detail clearly confirms that at the beginning of the 14th century the Church of Virgin Mary of Loreto was the destination of many pilgrims and it earned significant funds. However, it is interesting that in 1485 a Franciscan monk named Francesco Suriano, the keeper of the Holy Land

and apostolic delegate for the whole East, claimed that "it is not in accordance with common sense to defend the miraculous flight of the Nazareth House to Loreto", and some time later (1533/4) a similar idea was conveyed by Affagart, the knight of the Holy Grave (Margetić, 2002).

Despite difficulties related to determining the reliability of certain parts of the legend of the transfer of the Holy House, the legend is probably partially based on real events and events that contemporaries considered true and that occurred in concrete space, so they were consequently incorporated into cartographic and artistic scheme of the legend. In Teramano's description of the event (1472), which was amended by G. Angelito in 1530 (after Margetić, 2002), there are a number of coincidental patterns of creating the myth from an actual event which are also found on the analyzed map: at the request of the master of Trsat, Nikola Frangipan, four credible men went to Nazareth with Alexander, *antistes* of the Church of St. George, who saw the apparition of Virgin Mary after having asked for recovery from illness. They established that the size of the Holy House in Trsat match the size of the foundations of Virgin Mary's residence in Nazareth (Margetić, 2002). Such a literary description assumes duality of the following statement: a thing that develops has its size and foundations, so it is prone to imitation or copying. This is also confirmed on the other side of the Adriatic: the citizens of Recanati sent "a committee of 16 credible men" to Nazareth, and they also confirmed that the size of the Holy House matched the size of the house in Recanati. There is an interesting part of the text stating: "Among else, they stopped in Rijeka and visited Trsat..." What does, in a geographical sense, "among else" mean? What is the logical navigation route from Ancona (or the Recanati port) to the Eastern Adriatic coast?

There is obviously significant duality as to the content of the map which indicates rational and irrational elements of the legend. Rational elements include concrete geographic locations, provable historiographic milieu of religious and political influence (pilgrim site, painting and statue of the Virgin) and irrational elements such as literary and narrative parts of the legend (written tradition) are all things which happened during the transfer from Croatia to Loreto (transfer of the house without foundations, shepherds, robbers, angels, etc.), and their symbolism actually indicates and influences the expansion and development of the Loreto cult. That division actually corresponds to division to right (Eastern) and left (Western) part of the map.

A completely new semiological interpretation of the presentation of the transfer of the Holy House was proposed by I. Šipić in his dissertation (Šipić, 2010). Šipić was the first Croatian scientist who made a thorough analysis of the map from Loreto which originated in the late 16th century and he pointed out specific manifestation of the geography of the Mediterranean which has its roots in historical layers of pre-Antiquity, antique and

zatim je 1294. prenesena u Loreto u tadašnju Papinsku državu. Na mjestu Loreta prikazana je tamošnja crkva, odnosno mjesto gdje se čuva Sveta kuća, koja je nazvana Zlatnom kućom (*Avrea Domvs*).

Ikonografsku podlogu legende osnažuju dva prikaza: jedan izvješćuje o dolasku dalmatinskog svećenika rasporena trbuha u Loreto, a drugi spominje papu Julija II., koji se za vrijeme opsade Mirandole spasio od puščane vatre. Ti su čudotvorni događaji vezani uz štovanje Blažene Djevice Marije. Ikonografski prikazi popraćeni su tekstualnim odvojenim cjelinama unutar kartuša (*Narratio historiae translationis Santae Domvs Lavretana*). Jedna kartuša sadrži i tekst loretskih *Litanija*.

Nepoznati autor karte koristio se dakle, nekim uvriježenim kartografskim metodama, dopunjujući geografske grafičke sadržaje popratnim tekstovima, ljestvicom geografske širine i primjenjujući znakovni model pri čemu se koriste i slovne signature. Naslovnik kartuše (koja se nalazi u donjem desnom kutu karte) u kojoj su dana tumačenja slovnih signatura nije posve čitljiv, ali ipak je moguće iščitati sljedeće:

LOCO ... GEOGRAPHIAM:

A. *Via Hebronum*

B. *Palestina ... Hierusalem Nazareth ... (Loca?) Terra Sancta*

C. *Via Sta Domus e Nazareth Tersat et Flumen*

D. *Navis Explo(raarium?) Cubiculum Lavretanum ... Nazareth*

E. *Italie ...*

F. *Flumen M... (nostra loca?) sine Geographia*

G. (nečitljivo)

H. *Si... Lavrianus Sta Domus ...*

I. (nečitljivo)

K. *Templum Lavretan ... Sta Domus*

L. *Via ... A... Gallis*

M. *Via Recaneteasis ... Romam*

N. *Pen... Sta Domus ... (Himnos?) et ...*

O. *Imago Sanctissima Virginis intra Sanctum ...*

P. *in ... loco et Lauretum*

Q. *via Sa... Domus i Dalmatia ... Lauretum ...*

Premda mnoge riječi nisu čitljive, nesumnjivo veći na slovnih signatura označava ključne gradove i putove na ruti prijenosa Svete kuće. Slovo A obilježava Hebronski put, nazvan prema jednom od četiri sveta judejska grada, Hebronu. Slovo B obilježava područje Palestine, te gradove Svete zemlje Jeruzalem i Nazaret. Ti su toponimi zabilježeni na karti na približno realnim pozicijama gradova koje imenuju. Jeruzalem je, uz to, prikazan

crtežom na kojemu se ne mogu prepoznati osnovni urbani sadržaji. Slovo C označava istočni krak trajektorije kojom se Sveta kuća prenosila iz Nazareta u Trsat (*Tersat*), odnosno Rijeku (*Flumen*), iako se kao zadnji sjeverni toponim na oslikanoj bijeloj markici javlja ime grada Zadra (*Zarra*). Posljednjim slovom (Q) označen je zapadni krak trajektorije od Dalmacije do Loreta, a zabilježeno je, kao i slovo C, na samoj trasi kraka na nekoliko mjesta. Preostala slova označuju pojedine lokacije u Italiji u prostoru od Ancone do Loreta i Recanatija.

Na prikazu prijenosa Svete kuće s kraja 16. st. itinerar je obilježen crtom prelomljenom pod kutom od 120° koja iz Nazareta, preko Dalmacije (*Dalmatia*),⁵ vodi u Loreto. Nepoznati autor karte je prilično realno prikazao istočni dio Sredozemlja, sukladno dotadašnjim postignućima u okrilju pomorske kartografije (Marković, 1993; Kozličić, 1995; Lago, 1998; Wigal, 2000). Zacijelo je kao predložak korištena neka starija ili istodobna portulanska ili geografska karta Sredozemlja. Naime, obrisi obalne crte istočnoga Sredozemlja slični su onima na geografskoj karti Italije, Ilirika, Epira, Grčke i Egejskog mora Pietra Coppa iz 1524. (reprodukcija kod: Lago, 1998: 34–35), pomorskoj karti istočnog Sredozemlja G. A. Vavassorea iz 1539. (reprodukcija kod: Lago, 1998: 170–171), geografskoj karti istočnog Sredozemlja nepoznatog autora, objavljenoj 1570. (reprodukcija kod: Rossit i dr., 2006: 75; sl. 2.), portulanskoj karti istočnog Sredozemlja Dioga Homema iz 1571. (reprodukcija kod Kozličić, 1995: 92, i Slukan Altić, 2005: 413; sl. 3.), pa i portulanskoj karti istočnog Sredozemlja i Crnog mora Dubrovčanina D. V. Volčića iz 1593. (reprodukcija kod Novak, 2005: 267). Očigledan iskorak u odnosu na ta kartografska ostvarenja autor karte prijenosa Svete kuće učinio je označavanjem ljestvice geografske širine koja na velikom dijelu tadašnjih karata još uvijek nije bila označavana. To pak odaje kartografski predložak koji je bio kvalitetniji od spomenutih karata, možda neku od Mercatorovih karata među kojima je tematikom najbliža karta *Peregrinatio Pauli In qua et omnia loca quorum fit metio in actis et epistolis Apostolorum et Apocalypsi describuntur* (sl. 4.). Ta je karta objavljena u nekoliko inačica krajem 16. i početkom 17. st.⁶ Moguće je pak i to da je autor slike prijenosa Svete kuće kartografiju poznavao bolje nego što bi se moglo očekivati od nekog umjetnika koji je u pogledu geografije i kartografije kompilator kojemu je karta poslužila samo kao predložak na temelju kojega je osmislio kompoziciju svoje slike. Međutim, to ne znači da je kartografski prikaz s kraja 16. st. u pogledu matematičke osnove

⁵ Nije sigurno oslikava li autor stanje prostora, pa i Dalmaciju, u vrijeme nastanka legende (13. st.) ili nastanka karte (16. st.). Stoga i nije moguće dati posve precizan odgovor na prikazani položaj Dalmacije spram geopolitičke situacije na jugoistoku Europe. Ako je riječ o položaju Dalmacije iz doba nastanka legende, doba je to žive trgovine Jadranom kad se, koncem 13. st., upravo izdiže obitelj Bribirskih knezova. U pogledu Trsata, M. Bogović navodi kako još nije poznato kojoj biskupiji je 1291. pripadao taj grad. Navodi, uz ostalo, kako ni Vinodolski zakonik iz 1288. ne rješava tu nedoumicu (Bogović, 1991).

⁶ U ovom radu korištena je reprodukcija inačice objavljene u *Atlas minor* lana Ianssoniusa 1621. (Kozličić, 1995: 189).

medieval navigation and mainland routes. In addition to the strategic position of the Italian town-port of Ancona, particularly important was the Eastern Adriatic coast with Croatian towns of Zadar and Rijeka, i.e. Trsat, because it is mentioned in the historiography of the 16th century as a translation point on Croatian, i.e. Eastern Adriatic coast. This, among other things, reveals the valorisation of the position of Croatia within the Christian Europe. Šipić discussed the development of the urban matrix of the Mediterranean, and the Marian infrastructure, which was co-created with traffic network which encompassed almost the entire Mediterranean. The results of Šipić's research indicate intensive introduction of symbols and symbolisms that contribute to the interaction between real and imaginary geographic layers on the example of the development of Christian religiousness and principles of architectural infrastructure which were mostly connected to maritime affairs as a conveyer of ideas and technologies.

3. Geographic Content on the Cartographic Representation of the Transfer of the Holy House

The painting which can justly be considered a cartographic representation and which is kept in the Marian shrine in Loreto depicts the transfer of the Holy House of Nazareth from Palestine via Croatia to Loreto in Italy (Fig. 1). Years of the transfer were marked specially. The House was taken from Nazareth in 1291, it reached Croatian coast in the same year, and it was taken to Loreto, located in the Papal State, in 1924. In the location of Loreto, there is a depiction of a local church, i.e. the place where the Holy House, also called the Golden House (*Avrea Domvs*), is kept.

The iconographic foundation of the legend is reinforced by two presentations: the first one reports on the arrival of a Dalmatian priest with a severed abdomen to Loreto and the other one mentions Pope Julius II, who saved himself from gun fire during the siege of Mirandola. These miraculous events were related to the worship of Virgin Mary. Iconographic presentations were accompanied by textual, separated units within the charts (*Narratio historiarum translationis Sanctae Domus Lavretana*). One chart contains the text of *Litanies* from Loreto.

Therefore, the unknown map author applied some standard cartographic methods, amended geographical graphic contents with accompanying texts, latitude scale and applied the model of symbols, including letters. The chart title (located in the lower right corner of the map) provides an interpretation of the letters and is not completely legible, but we can distinguish this:

LOCO ... GEOGRAPHIAM:

A. *Via Hebronum*

B. *Palestina ... Hierusalem Nazareth ... (Loca?) Terra Sancta*

C. *Via Sta Domus e Nazareth Tersat et Flumen*

D. *Navis Explo(raarium?) Cubiculum Lavretanum ... Nazareth*

E. *Italie ...*

F. *Flumen M... (nostra loca?) sine Geographia*

G. (illegible)

H. *Si... Lavrianus Sta Domus ...*

I. (illegible)

K. *Templum Lavretan ... Sta Domus*

L. *Via ... A... Gallis*

M. *Via Recaneteasis ... Romam*

N. *Pen... Sta Domus ... (Himnos?) et ...*

O. *Imago Sanctissima Virginis intra Sanctum ...*

P. *in ... loco et Lauretum*

Q. *via Sa... Domus i Dalmatia ... Lauretum ...*

Although many of the words are illegible, most of the letters undoubtedly mark key towns and paths on the route of the transfer of the Holy House. Letter A marks the Hebron path, named after one of the four sacred Judaic towns. Letter B marks the area of Palestine and the towns in Holy Land – Jerusalem and Nazareth. Those toponyms were marked on the map in almost the real locations of the towns they refer to. Jerusalem was depicted by a sketch on which one can distinguish basic urban contents. Letter C marks the Eastern segment of the trajectory along which the Holy House was transferred from Nazareth to Trsat (*Tersat*), i.e. Rijeka (*Flumen*), although the last Northern toponym on the painted white stamp is the town of Zadar (*Zarra*). The last letter (Q) marks the Western segment of the trajectory from Dalmatia to Loreto, and it was, just like letter C, written several times on the route of the segment. The remaining letters mark certain locations in Italy in the area from Ancona to Loreto and Recanati.

The representation of the transfer of the Holy House from the 16th century indicates the itinerary by a line bent at an angle of 120° which goes from Nazareth, via Dalmatia (*Dalmatia*)⁵ to Loreto. The unknown map author provided a relatively realistic representation of the Eastern part of the Mediterranean, in accordance with contemporary achievements in navigational cartography (Marković,

⁵ It is unclear whether the author conveys the situation in space and in Dalmatia at the time when the legend originated (13th century) or at the time when the map originated (16th century). Therefore, it is not possible to provide a precise answer concerning the position of Dalmatia in the geopolitical situation in the South Eastern Europe. If the author presented the position of Dalmatia when the legend originated, it is important to stress that in that period the trade was vivid in the Adriatic, and at the end of the 13th century the family of Bribir Dukes were prosperous. As for Trsat, M. Bogović claims that it is still unknown to which bishopric that town belonged in 1291. He also says that not even the Vinodol Statute from 1288 helps resolving that dilemma (Bogović, 1991).

Fig. 4: Mercator's cartographic representation of the travel of St. Paul the Apostle, 1621 (Kozličić, 1995: 189)

Slika 4. Mercatorov kartografski prikaz putovanja sv. Pavla Apostola, 1621. (Kozličić, 1995: 189)

besprijeoran jer nedostaje ljestvica geografske dužine. Tu zacijelo nije riječ o namjernom izbjegavanju prikazivanja vrijednosti geografske dužine zbog problema njezina određivanja ili zbog nesuglasja u pogledu početnoga meridijana (usp. Faričić, 2008), već o propustu koji je po svoj prilici uzrokovan površnošću ili nedovoljnim astronomsko-geografskim spoznajama.

Prikaz Jadranskog mora (*Mare Adriaticum*) na karti prijenosa Svete kuće odudara od istovrsnih prikaza na pomorskim kartama 15. i 16. st. Pritom treba istaknuti da nije riječ o visokom stupnju generalizacije koji je razumljiv na tadašnjim kartama s obzirom na to da je sjeveroistočni dio Jadrana prostor iznimno velike raščlanjenosti obale i otoka, osobito dio od Istre do Boke kotorske. Sukladno sitnom mjerilu karte, slabim tehničkim mogućnostima te nedovoljnim stupnjem geografskih spoznaja o tom dijelu Sredozemlja, nisu se ni mogli postići bolji rezultati. Međutim, na karti prijenosa Svete kuće iz Nazareta u Loreto Jadran je izobličen što je, očito, rezultat namjere autora da na desnom, tj. istočnom dijelu kartografsko-slikovnog djela prikaže realni geografski prostor u kojem se zbiva čin prijenosa Svete kuće,

dok je zapadni dio prikaza sadržajem prilagođen težnji da se detaljno prikaže uži areal svetoga loretskog prostora, prema vjerovanjima, konačnoga odredišta Nazaretske kuće sv. Marije. Sukladno tomu, prikaz Jadrana korisniku karte nije mogao pružiti uvid u osnovne konture obalne crte. Štoviše, neupućene je mogao navesti na zaključak da je Jadransko more u svom sjeverozapadnom dijelu mnogo šire i dulje nego li je to u stvarnosti. Prenaglašen je i tok rijeke Musone, koja teče pokraj Loreta i Recanatija i u Jadran se ulijeva između malih jadranskih mjesta Marcelli i Scossicci. Percepciju grafički izobličenog prostora donekle omogućuju geografska imena pojedinih pokrajina (*Albania, Macedonia, Dalmatia, Pannonia, Partes Vngaria, Piceni provincia, Abrvzo*) te ojkonomi (*Recanati* i *Ancona*).

Na temelju sadržaja karte ne može se pouzdano locirati prijelomna točka prijenosa Svete kuće koja se nalazi na hrvatskoj obali. Crkvena predaja navodi trsatsku poziciju kao *iliričku*, odnosno hrvatsku točku prijenosa, ali ako je potrebno tražiti moguću potvrdu Trsata ili bilo kojega drugog hrvatskoga primorskoga grada, ova karta za to nije dovoljan dokaz, čak unatoč činjenici da se

1993; Kozličić, 1995; Lago, 1998; Wigal, 2000). He must have used some older or contemporary portolan or geographic map of the Mediterranean as a template. Namely, contours of the Eastern Mediterranean coastline resemble the ones on the geographic map of Italy, Illyricum, Epirus, Greece and the Aegean Sea, made by Pietro Coppo in 1524 (reproduction in: Lago, 1998: 170–171), on a chart of the Eastern Mediterranean made by G. A. Vavassore in 1539 (reproduction in: Lago, 1998: 170–171), on a geographic map of the Eastern Mediterranean made by an unknown author in 1570 (reproduction in: Rossit et al., 2006: 75; Fig. 2), on a portolan map of the Eastern Mediterranean made by Diego Homem in 1571 (reproduction in: Kozličić, 1995: 92, and Slukan Altić, 2005; Fig. 3), and even on a portolan map of the Eastern Mediterranean and Black Sea made by D. V. Volčić of Dubrovnik in 1593 (reproduction in: Novak, 2005: 267). Significant progress in comparison to the above-mentioned works was done by the author of the map of the transfer of the Holy House, because he marked the latitude scale, which was not present on most of the maps. This reveals that the cartographic template was of higher quality than on other maps. Maybe the template was one of Mercator's maps, possibly *Peregrinatio Pauli In qua et omnia loca quorum fit metio in actis et epistolis Apostolorum et Apocalypsi describuntur*, because it is thematically the most similar to the one in question (Fig. 4). Several versions of the above-mentioned Mercator's map were published at the end of the 16th and at the beginning of the 17th century⁶; a reproduction of the version from 1621 was published in the *Atlas minor* produced by Ian Iananssonius in 1621 (see: Kozličić, 1995: 189). It is possible that the author of the painting depicting the transfer of the Holy House was much better acquainted with cartography than one might expect from an artist, who is actually a compiler in terms of geography and cartography and who used the map as a template on the basis of which he designed his painting's composition. However, this does not mean the cartographic presentation from the end of the 16th century is mathematically flawless, because it lacks a latitude scale. However, the lack of a latitude scale is probably not the result of intentional omission due to problems related to its determination or disagreements concerning the prime meridian (cf. Faričić, 2008), but due to an oversight caused by superficiality or lack of astronomic and geographic knowledge.

The representation of the Adriatic Sea (*Mare Adriaticum*) on the map of the transfer of the Holy House differs from similar presentations on charts from the 15th and 16th centuries. However, that difference does not refer to the high degree of generalization, which was frequent on the maps from that period because the North-eastern part of the Adriatic was marked by significant diversity of the coast and the islands, particularly from Istria to Boka kotorska. Considering the small scale of the map, poor technical equipment and low level of geographic knowledge on that part of the Mediterranean, one could hardly

expect better results. However, the Adriatic was distorted on the map of the transfer of the Holy House from Nazareth to Loreto, which was obviously, the result of the author's intention to use the right, i.e. the Eastern part of this cartographic and artistic work to represent real geographic space where the act of the transfer took place. On the other hand, the Western part of the representation is adjusted to the aspiration to provide a detailed picture of the holy Loreto area, which is, according to legend, the final destination of the Nazareth house of Virgin Mary. In accordance with that, the representation of the Adriatic could not provide map users with basic contours of the coastline. Moreover, uninformed users might conclude that the Adriatic Sea is much wider and longer in its North Western part than it actually is. The Musone River which flows near Loreto and Recanati and flows into the Adriatic Sea near small settlements of Marcell and Scossicci is overemphasized. Perception of the graphically distorted area is partially enabled by geographic names of certain provinces (*Albania, Macedonia, Dalmatia, Pannonia, Partes Vngaria, Piceni provincia, Abrvzo*) and of some settlements (*Recanati* and *Ancona*).

On the basis of map content, we are unable to locate with certainty the breakpoint of the transfer of the Holy House located on the Croatian coast. A church legend mentions Trsat as Illyric location, i.e. Croatian point of transfer, but if it is necessary to seek possible confirmation of Trsat or any other Croatian littoral town, the map provides insufficient evidence, even despite the fact the legend indicates: *Via S^a Domus e Nazareth Tersat et Flumen* (translation: Road of the Holy House from Nazareth to Trsat and Rijeka). However, the location and fraction angle of the line that signifies the transfer route (trajectory) is inconsistent with that. The line is bent on the Croatian coast at an angle of 120°, and the measurements of modern navigational chart made in conformal cylindrical i.e. Mercator's projection show the angle does not correspond to the angle at which the line from Nazareth to Trsat would curve toward Loreto. It actually corresponds to the angle at which the line curves in Zadar and goes toward Ancona. The angle of the curve from Trieste to Loreto is actually about 70°. Drawing any conclusions in that respect is not possible because it is difficult to determine whether the map was made in the conformal cylindrical projection on which the flat line of the transfer would correspond to the loxodrome and whether the map was made in any projection. As far as it is known, the conformal cylindrical projection used in navigation was first conceived by Gerard Kremer Mercator in 1569 and he applied it on the map *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accomodata* (Bagrow, Skelton, 1966; Harris, 2002; Lapaine and Kuveždić, 2007). However, the projection became generally used only several hundred years later, when Robert Dudley made a collection of maps called *Arcano del mare* (1661) in which all the charts were made in Mercator's projection for the first time (Moreland, Bannister, 1995).

It is important to mention that most historiographic works that originated after the 16th century and most of

⁶ The authors of this paper analysed the reproduction published in Ian Iananssonius' *Atlas minor* in 1621 (Kozličić, 1995: 189).

Fig. 5. Dietterlin's representation of the transfer of the Holy House, 1647 (Grimaldi, 1993)

Slika 5. Dietterlinov prikaz prijenosa Svete kuće, 1647. (Grimaldi, 1993)

u legendi u kojoj su objašnjeni kartografski znakovi uz slovo C navodi *Via Sta Domus e Nazareth Tersat et Flumen* (slobodni prijevod: Put Svete kuće od Nazerta do Trsata i Rijeke). Od toga, međutim, odudara položaj i kut loma crte kojom je prikazana ruta prijenosa (trajektorije). Crta je na hrvatskoj obali prelomljena pod kutom od 120° što, na temelju mjerenja na suvremenoj pomorskoj karti izrađenoj u konformnoj uspravnoj cilindričnoj, tj. Mercatorovoj projekciji, ne odgovara kutu pod kojim bi se crta iz Nazareta do Trsata prelomila prema Loretu već kutu pod kojim se ta crta prelama u Zadru do Ancone. Kut prijelom crte prijenosa od Trsata do Loreta

zapravo iznosi oko 70° . Donošenje bilo kakvog zaključka u tom pogledu ipak nije moguće jer je teško utvrditi je li riječ o karti koja je izrađena u uspravnoj konformnoj cilindričnoj projekciji u kojoj bi ravna crta prijenosa odgovarala loksodromi kao i to je li uopće karta izrađena u nekoj projekciji. Koliko je poznato, uspravnu konformnu cilindričnu projekciju koja se koristi u pomorstvu prvi je konstruirao Gerard Kremer Meractor, i to 1569. primjeniviši je na karti *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accomodata* (Bagrow, Skelton, 1966; Harris, 2002; Lapaine i Kuveždić, 2007). Međutim, u opću upotrebu ta je projekcija ušla tek stotinjak

Fig. 6. Map of the transfer of the Holy House made by an unknown author, 1715 (Grimaldi, 1993)

146

contemporary scientists who investigated the transfer of the Nazareth house support the theory that it was brought to Trsat. Even L. Margetić (2002), after analyzing previous researches, concludes the chapel was first taken "to the sea shore near Trsat and Rijeka, then relocated to Recanati forest, then to the hill of two brothers, and finally to a public road in Recanati". However, Trsat does not fit into the model of pilgrim routes which connected the Central and a part of Western Europe with Palestine via the Adriatic. The main navigational route went along (in NW-SE direction and vice versa) the Western coast of Istria, The Island of Lošinj and North Western Zadar Islands, then it entered the inner part of the Zadar local waters, continued through Zadar and Pašman Channels toward the Šibenik Channel, Split local waters, Dubrovnik and further to South East (Kozličić, Faričić, 2010). Zadar played a prominent role as an important port and administrative centre of Dalmatia. Some Croatian North Adriatic ports located at the foot of the Velebit Mountain (such as Senj) and in the most indented part of Kvarner (such as Bakar, Rijeka-Trsat) were situated on the secondary navigational route. The main navigation route along North Eastern Adriatic coast was clearly marked by numerous historical and archaeological traces (Badurina, 1992; Gunjača, 1986; Zaninović, 1994), particularly numerous hydro-archaeological discoveries (Brusić, 1993; Glušćević, 1994). Among numerous hydro-archaeological

discoveries from antiquity, medieval and modern times, there is a bell forged in Ancon and found among ship wrecks between Silba and the Premuda Islands (Bach, 1972). The bell originates from the time when the transfer on Nazareth house was made.

In addition to a prominent position in the longitudinal Adriatic route, Zadar was an important starting point of transversal navigational route which connected the North Eastern and South Western Adriatic coast between Zadar and Ancona. In addition to numerous archival documents (Klaić, Petricoli, 1976; Raukar, 1976), it was also recorded in insular toponymy. Namely, there is a cove named Jakišnica on the Island of Molat (where the above-mentioned Adriatic transversal route passed), and it was named after the old Croatian name for Ancona – Jakin. Additionally, on the Island of Premuda there is a cove named Krijal with the church of St Ciriaco, the patron saint of Ancona. This clearly shows that the Zadar area was closely connected to Ancona.

We must bear in mind that at the time in which the transfer of the Holy House is chronologically positioned (end of the 13th century) and at the time when the map originated (end of the 16th century), most of the Croatian coast was under Venetian administration, with the exception of the Northern Croatian Littoral, which, as a

Slika 6. Karta prijenosa Svete kuće nepoznatog autora, 1715. (Grimaldi, 1993)

godina poslije, kada je Robert Dudley priredio zbirku karata *Arcano del mare* (1661.), u kojoj su prvi put sve pomorske karte izrađene u Mercatorovoj projekciji (Moreland, Bannister, 1995).

Treba istaknuti da većina historiografskih djela nastalih nakon 16. st. te najveći dio suvremenih znanstvenika koji su se bavili prijenosom nazaretske kuće govori u prilog Trsatu, pa i L. Margetić (2002), rezimirajući dosadašnja istraživanja, zaključuje da je kapelica prenesena najprije "na morsku obalu blizu gradića Trsata i grada Rijeke, a nato dalje u rekanatsku šumu pa na brdo dvojice braće i konačno na javnu rekanatsku cestu". Trsat se, međutim, uopće ne uklapa u model hodočasničkih ruta koje su povezivale srednju i dio zapadne Europe, preko Jadrana, s Palestinom. Glavna pomorska ruta prolazila je (od SZ prema JI te obrnuto) uz zapadnu obalu Istre, a zatim je uz pučinsku stranu Lošinja i sjeverozapadnih zadarskih otoka ulazila u unutrašnji dio zadarskoga akvatorija te se nastavljala Zadarskim i Pašmanskim kanalom prema šibenskom, a zatim i splitskom akvatoriju prema Dubrovniku i dalje na jugoistok (Kozličić, Faričić, 2010). Pritom je Zadar imao osobito istaknutu ulogu kao važna luka i upravno središte Dalmacije. Pojedine hrvatske sjevernojadranske luke podno Velebita (Senj) te u najjuvčenišem dijelu Kvarnera (Bakar, Rijeka – Trsat) bile su na sporednom pomorskom pravcu. Glavnu

plovidbenu rutu duž sjeveroistočne obale Jadrana jasno markiraju brojna povijesna i arheološka svjedočanstva (Badurina, 1992; Gunjača, 1986; Zaninović, 1994), osobito brojni hidroarheološki nalazi (Brusić, 1993; Glušćević, 1994). Među brojnim hidroarheološkim nalazima od antike preko staroga do novog vijeka, osobito značenje ima pronađeno zvono lijevano u Acconu, koje je pronađeno među ostacima brodoloma između otoka Silbe i Premude (Bach, 1972). To zvono potječe iz vremena u koje se datira i prijenos nazaretske kuće.

Osim istaknutog položaja na longitudinalnom jadranskom pravcu, Zadar je bio važno ishodište poprečnoga plovidbenog pravca koji je spajao sjeveroistočnu i jugozapadnu obalu Jadrana na relaciji Zadar – Ancona. Uz brojne arhivske potvrde toga pravca (Klaić, Petricioli, 1976; Raukar, 1976.), on je zabilježen i u otočnoj toponimiji. Naime, na otoku Molatu, uz koji je prolazila spomenuta jadranska transverzala, jedna se uvala naziva Jakišnica, prema starom hrvatskom imenu Ancone – Jakinu. Također, na otoku Premudi nalazi se uvala Krijal s crkvom sv. Kirijaka, patrona Ancone. To jasno odražava duboke veze Ancone sa zadarskim prostorom.

Treba imati na umu i to da je u vrijeme u koje se kronološki pozicionira prijenos Svete kuće (kraj 13. st.) i u vrijeme nastanka karte (kraj 16. st.) najveći dio hrvatske

part of Croatia, belonged to the Croatian-Hungarian country, and subsequently to the Habsburg Monarchy. Another exception was the Republic of Dubrovnik, which was an independent country from the mid-14th century (but it was irrelevant for the transfer of the Holy House). The toponym *Dalmatia* mentioned in the map title does not favour any of the possible break points of the transfer on the Croatian coast, because when the Holy House was transferred and when the map originated, geographic names on cartographic presentations mostly stretched across the entire former Roman province of Dalmatia in order to acknowledge the antique state and legal tradition. However, there is no logical reason why an important relic, such as the Nazareth House, ended up, by accident or not, in a port not under Venetian administration, since Venice was the “mistress” of the Adriatic and the most powerful force in the Gulf of Venice (*Golfo di Venezia*). Venice was also the main factor of navigation across the Adriatic, including travels with main or secondary purpose of transporting pilgrims⁷.

A map of the transfer of the Holy Nazareth House from the end of the 16th century is somewhat similar to the painting of the transfer of the Virgin Mary's House of Loreto (Fig. 5) painted by Hohann Dietterlin of Soletto in 1647 for the church in Hergiswald near Lucerne in Switzerland (reproduction published in: Grimaldi, 1993). Dietterlin obviously used a template from the end of the 16th century and copied the duality of representation in which the right part was an unsuccessful attempt to represent real geographic space of the Eastern Mediterranean and the left part was an enlarged representation of the Adriatic area (*Mare Adriaticum*) around the Ancona port and particularly the Loreto area. The 1647 map leaves no doubt about the place where the transfer route of the Holy House turns, because the map explicitly mentions Trsat, which was mapped in a compressed representation of Dalmatia. There is also no doubt where the Holy House was kept on the Croatian coast concerning the map *Discedens primo e Nazareth Tarsticum, in confinibus citerioris Dalmatæ situm, advolavit anno 1291 die 10 May* (Fig. 6) made by an unknown author in 1715 (reproduction published in: Grimaldi, 1993). That was a relatively good cartographic representation marking three key points of the transfer line (*Linea itineraries almæ Domus*) – Nazareth, Trsat and Loreto.

It is interesting that all the maps depicting the transfer of the Holy House note the Adriatic Sea as *Mare Adriaticum* and not *Golfo di Venezia*, as it was always noted by Venetian cartographers (Faričić, 2007, 2009) and copied by numerous other European cartographers. Such a tradition was the result of the fact that the language used on those maps was Latin, so in accordance with it, the authors used toponymy of antique origin. However, it is important to note that at the time Loreto was a part of the Papal State, which disputed the Venetian administration over the Adriatic and it did not consider it as the Venetian Gulf. Accordingly, antique reminiscences regarding toponymy have additional symbolic meaning which surpasses political and economic situation of that time, including the inferiority of the Papal State in comparison to the Venetian naval power in the Adriatic in the period when these cartographic representations originated.

4. Conclusion

The map of the transfer of the Holy House from Nazareth to Loreto via a settlement on the Croatian coast (Trsat, or perhaps Zadar) which originated in the late 16th century is an interesting cartographic source whose unknown author tried to represent basic spatial relations related to an important story of medieval religiousness. Even without questioning the authenticity of that relic, it is not possible to dispute real historical and geographical context of the legend related to the transfer. The transfer was made at the end of the 13th century (from 1291 to 1294), when the last military posts of the Crusaders in Palestine were abandoned. At the time, many remnants of different persons and objects, particularly those related to Jesus Christ, were taken from the Holy Land. The aim of the Europeans was to get closer materially to the sources of spirituality incorporated in all pores of medieval society, from the Mediterranean to the Atlantic and the Baltic. The area where the transfer was made corresponds to millennial navigation routes which connected the Mediterranean area with the Central and Western Europe. The Eastern Adriatic coast and prominent Croatian ports on it played an important role in connecting those areas. Therefore, regardless of which point is considered the crucial point where the Holy House was briefly kept before its final transfer to Loreto, the legend of the transfer respects the importance of Croatia in the Mediterranean navigation system, particularly considering pilgrim routes which connected certain European settlements with holy places in Palestine. The fact it was also depicted cartographically on one of the most precious works of art of the Marian shrine in Loreto witnesses there was a need to spatially identify imaginary geography, but it also indicates the importance and influence the cartography of that time had. Namely, maps were both sources of spatial data and means of geographic expression.

⁷ In this context, there is an interesting story about the transfer of the mummified body of St. Simon, who was also supposed to be taken to a church in Venice at the end of the 13th century, but due to accident of the ship which transported the body, the famous relic stayed in Zadar, where it was praised and acknowledged by both Christian East and West. The body was deposited in a gold and silver chest made by Francesco of Milan at the request of Croatian-Hungarian Queen Elizabeth in the second half of the 14th century. That important work of medieval goldsmithing in Croatian territory with the body of St. Simon became an object of worship of many pilgrims from all over Europe (Petricoli, 1983; Kužić, 2008).

obale bio pod vlašću Venecije, s izuzetkom Sjevernoga hrvatskog primorja, koje je kao dio Hrvatske bilo u sastavu Ugarsko-Hrvatske, a zatim Habsburške Monarhije, te s izuzetkom Dubrovačke Republike, koja je od sredine 14. st. bila samostalna (ali ne i relevantna za prijenos Svete kuće). Horonim *Dalmatia* koji se navodi u naslovu karte, ne pridaje prednost ni jednoj od mogućih prijelomnih točaka prijenosa na hrvatskoj obali jer se u vrijeme prijenosa Svete kuće te u vrijeme nastanka karte na kartografskim djelima to geografsko ime najčešće protezalo na cijeli prostor nekadašnje rimske provincije Dalmacije čime se uvažavala antička državno-pravna tradicija. Međutim, ne postoji logičan razlog zbog kojega bi tako značajna relikvija kao što je nazaretska kuća, poput mnogih drugih, slučajno ili ne, dospjela u luku koja nije pod vlašću Venecije, koja je kao "gospodarica" Jadrana, odnosno najveća sila Mletačkog zaljeva (*Golfo di Venezia*), bila glavni čimbenik plovidbe Jadranom, uključujući i putovanja koja su imala glavnu ili sporednu ulogu pri prijevozu hodočasnika.⁷

Karti prijenosa svete nazaretske kuće s kraja 16. st. sadržajem je donekle slična slika prijenosa Kuće sv. Marije od Loreta (sl. 5.), koju je za crkvu u Hergiswaldu pokraj Luzerna u Švicarskoj 1647. izradio Johann Dietherlin od Soletta (reprodukcija objavljena kod: Grimaldi, 1993.). Dietherlin se očito poslužio predloškom s kraja 16. st. preuzimajući dvojnost prikaza, pri čemu je desni dio neuspjeli pokušaj prikaza stvarnoga geografskog prostora istočnog Sredozemlja, a lijevi dio uvećani prikaz jadranskoga prostora (*Mare Adriaticum*) uz luku Anconu i, posebno, područje oko Loreta. Na karti iz 1647. nema dvojbe o mjestu prijeloma rute prijenosa Svete kuće jer se izrijekom navodi Trsat, kartografirano u komprimarno prikazanoj Dalmaciji. Dvojbi o mjestu na hrvatskoj obali na kojoj je kraće vrijeme zadržana Sveta kuća nema ni na karti *Discedens primo e Nazareth Tarsticum, in confinibus citerioris Dalmatæ situm, advolvit anno 1291 die 10 May* (sl. 6) nepoznatog autora iz 1715. godine (reprodukcija objavljena u: Grimaldi, 1993.). To je razmjerno dobar kartografski prikaz na kojem su označene tri ključne

točke na crti prijenosa (*Linea itineraris almæ Domus*), i to Nazaret, Trsat i Loreto.

Znakovito je da je na svim kartama prijenosa Svete kuće ime Jadranskog mora zabilježeno kao *Mare Adriaticum*, a ne kao *Golfo di Venezia* kako su pisali mletački kartografi (Faričić, 2007, 2009), a od njih preuzimali i brojni drugi europski kartografi. To je u vezi s činjenicom da je jezik na tim kartama latinski pa je sukladno tomu korištena toponimija vezana uz antičke korijene. Međutim, treba istaknuti da je Loreto tada bio u sastavu Papinske države, koja je Veneciji osporavala vlast nad cijelim Jadranom i nipošto ga nije smatrala Mletačkim zaljevom. Pritom antička reminiscencija u pogledu toponimije ima dodatno simbolično značenje koje nadilazi tadašnje političko-ekonomske prilike pa i inferiornost papinske u odnosu na mletačku pomorsku snagu na Jadranu u vrijeme nastanka tih kartografskih prikaza.

4. Zaključak

Karta prijenosa Svete kuće iz Nazareta u Loreto preko jednoga mjesta na hrvatskoj obali (Trsata ili, možda, Zadra) s kraja 16. st. zanimljiv je kartografski izvor kojim je nepoznati autor pokušao prikazati temeljne prostorne odnose važne pripovijesti vezane uz srednjovjekovnu religioznost. Čak kada se i ne ulazi u autentičnost te velike relikvije, nije moguće osporiti realni povijesni i geografski kontekst predaje o njezinu prijenosu. Vrijeme prijenosa datira se u kraj 13. stoljeća (od 1291. do 1294.), u vrijeme napuštanja posljednjih križarskih vojnih uporišta u Palestini, kada je iz te Svete zemlje kršćanstva prenesen velik broj svetih ostataka osoba i predmeta, osobito onih vezanih uz krug Isusa Krista. Europa se tako htjela neposredno materijalno približiti izvorima duhovnosti koja je prožimala sve pore srednjovjekovnoga društva od Sredozemlja do Atlantika i Baltika. Prostor u kojem se zbivao čin prijenosa podudara se s višestoljetnim plovidbenim pravcima koji su prometno umrežavali sredozemni svijet te srednju i zapadnu Europu. U tom je povezivanju ključno mjesto imala sjeveroistočna obala Jadrana te pojedine istaknute hrvatske luke na toj obali. Stoga, bez obzira koja se točka prihvaća kao prijelomna u kojoj je nakratko zadržana Sveta kuća prije konačnog prijenosa u Loreto, legenda o prijenosu respektira značenje Hrvatske u pomorskom sustavu Sredozemlja, osobito u pogledu hodočasničkih ruta koje su povezivale pojedina europska ishodišta sa svetim odredištima u Palestini. Činjenica da se to prikazuje i kartografski na jednoj od najdragocjenijih umjetnina loretskoga marijanskog svetišta posvjedočuje o potrebi prostorne identifikacije imaginarne geografije, ali i o značenju i utjecaju koje je imala tadašnja kartografija koja je preko karta pružala izvor prostornih podataka i bila sredstvo geografskog izražavanja.

⁷ U tom kontekstu zanimljiva je pripovijest o prijenosu mumificiranog tijela sv. Šime Bogoprimatea koji je, također, krajem 13. st. trebao biti dovršen polaganjem tog tijela u neku od crkava u Veneciji, ali je zbog stradanja posade broda koji je svečevo tijelo prevezio ta znamenita relikvija ostala u Zadru, gdje se do danas štuje i priznaje od kršćanskoga Istoka i Zapada. Tijelo je pohranjeno u zlatno-srebrnu škrinju koju je izradio Francesco iz Milana po narudžbi ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete u drugoj polovini 14. st. To kapitalno djelo srednjovjekovnoga zlatarstva na tlu Hrvatske s tijelom sv. Šime postalo je predmet pohađenja mnoštva hodočasnika iz cijele Europe (Petricoli, 1983; Kužić, 2008).

References / Literatura

- Bach, I. (1972): Zvono iz XIII stoljeća u Muzeju grada Šibenika, Prilozi Povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 19, 47–56.
- Badurina, A. (1992): Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, Radovi Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, 16, 7–9.
- Bagrow, L., Skelton, R. A. (1964): History of Cartography, Harvard University Press, Cambridge.
- Bogović, M. (1991): Trsatsko svetište i krbavski te senjsko-modruški biskupi, Dometi, 24 (1–3), 1–6.
- Braudel, F. (1997): Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., 1. dio, Antibarbarus, Zagreb.
- Braudel, F. (1998): Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., II. dio, Antibarbarus, Zagreb.
- Brusić, Z. (1993): Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, Diadora, 15, 223–233.
- Faričić, J. (2007): Geographical Names on 16th and 17th Century Maps of Croatia / Geografska imena na kartama Hrvatske 16. i 17. stoljeća, Kartografija i geoinformacije, Izvanredni broj u povodu 70. rođendana profesora emeritusa Nedjeljka Frančule, 148–179.
- Faričić, J. (2008): Povijesni problem određivanja geografske dužine i odabira početnog meridijana, Geografski horizont, 54(1), 7–22.
- Faričić, J. (2009): La toponimia storica nelle antiche carte geografiche della facciata orientale dell'Adriatico, u: La toponomastica in Istria, Fiume e Dalmazia. Volume II, Parte 1: Aspetti cartografici e comparazione geostorica, L. Lago, O. Selva, D. Umek (ur.), Istituto Geografico Militare Firenze, 217–246.
- Francetić, F. (1718): Tersactum coronata Deipara Virgine, Venezia.
- Glavinić, F. (1648): Historia Tersattana, Udine.
- Gluščević, S. (1994): Brodolomi na Jadranu u antici i srednjem vijeku, Adrias, 4–5, 13–32.
- Grimaldi, F. (1993): La historia della chiesa di Santa Maria de Loreto, Loreto.
- Grimaldi, F., Sordi, K. (1990): La Villa di Santa Maria di Loreto Strutture socio – religiose sviluppo edilizio nei secoli XIV – XV. Documenti, Ancona.
- Gunjača, Z. (1986): Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, Materijali 22, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 124–134.
- Harris, N. (2002): Mapping the World – Maps and their History, Brown Partworks Limited, London i San Diego.
- Hoško, E. (1991): Barokna historiografija o Trsatskom svetištu, Dometi, 24 (1–3), 51–58.
- Kašić, B. (1617): Istoria Loretana od sfetae Kuchie Bogorodičine, Rim.
- Klaić, N., Petricoli, I. (1976): Prošlost Zadra II. Zadar u srednjem vijeku, Filozofski fakultet Zadar, Zadar.
- Kozličić, M. (1990): Historijska geografija istočne obale Jadrana u starom vijeku, Književni krug, Split.
- Kozličić, M. (1995): Monumenta cartographica maris Adriatici Croatici / Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana, AGM, Zagreb.
- Kozličić, M. (1997): Plovidba Jadranom 14.–16. stoljeća u putničkim izvješćima, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 35, Razdio povijesnih znanosti, 22, 257–279.
- Kozličić, M., Faričić, J. (2010.): Toponimi otoka Murtera i susjednih otočića na starim geografskim i pomorskim kartama, u: Toponimija otoka Murtera, V. Skračić (ur.), Biblioteka Onomastica Adriatica, Centar za onomastička istraživanja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 123–137 i 267–285.

- Kužić, K. (2008): Njemački hodočasnici 15. i 16. stoljeća o Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, 50, 63–104.
- Lago, L. (1998): *Imago Adriae – La Patria del Friuli, L'Istria e La Dalmazia nella cartografia antica*, La Mongolfiera, Trieste.
- Lapaine, M., Kuveždić, A. (2007): O razvoju kartografskih projekcija / On the development of Map Projections, *Kartografija i geoinformacije*, Izvanredni broj u povodu 70. rođendana profesora emeritusa Nedjeljka Frančule, 110–147.
- Le Goff, J. (1998): *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden marketing, Zagreb.
- Margetić, L. (2002): Loreto i Trsat, *Croatica christiana periodica*, 49, 77–125.
- Marković, M. (1993): *Descriptio Croatiae*, Naprijed, Zagreb.
- Marotti, J. K. (1710): *Dissertatio historica*, Roma.
- Martorelli, S. V. (1732): *Teatro istorico della Santa Casa Nazarena della B. Vergine Maria*, I i II, Roma.
- Mirković, M. (1993): Milosni lik Majke Božje Trsatske i različiti pristupi njegovu vrednovanju, *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Zbornik radova, Rijeka, 195–204.
- Moreland, C., Bannister, D. (1995): *Antique Maps*, Phaidon Press Limited, London.
- Moroni, M. (2003): *Rapporti culturali e forme devozionali tra le due sponde dell'Adriatico in età moderna*, u: *Pellegrini verso Loreto*, Ancona, 181–217.
- Novak, D. (2005): Vicko Dimitrije Volčić Dubrovčanin (1563.-1607.) – Majstor portulana iz Dubrovnika, u: *Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske*, Novak, D., Lapaine, M., Mlinarić, D. (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 256–291.
- Park, Ch. C. (1994): *Sacred worlds – An introduction to geography and religion*, Routledge, London i New York.
- Pasconi, K. (1731): *Triumphus coronatae Reginae Tersactensis*, Venezia.
- Pasconi, K. (1744): *Historicus progressus mariani triumphi*, Venezia.
- Petricioli, I. (1983): *St. Simeon's shrine in Zadar*, *Monumenta artis Croatiae*, serija 1, 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Prijatelj Pavičić, I. (1994): Loretske teme, u: *Novi podatci o štovanju loretske Bogorodice u likovnim umjetnostima na području Ilirika*, Rijeka.
- Raukar, T. (1976): Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću, *Zadarska revija*, 25 (3–4), 177–184.
- Rossit C., Selva, O. i Umek, D. (2006.): *Imago Adriae – L'Adriatico e l'Abruzzo nelle antiche carte geografiche*, Tipolitografia Sigraf, Pescara.
- Slukan Altić, M. (2003): *Povijesna kartografija – Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Meridijani, Samobor.
- Slukan Altić, M. (2005): Novi podaci o portulanskom atlasu Dioga Homema, u: *Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske*, Novak, D., Lapaine, M., Mlinarić, D. (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 409–430.
- Šipić, I. (2010): *Srednjovjekovni mediteransko-jadranski plovbeni putovi i topografija jadranskih svetišta*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Veronese, B. (1986): *La navigazione nei secoli XV e XVI. Esplorazioni, strumenti e carte nautiche*, *Rivista Marittima*, 1, 57–74.
- Wigal, D. (2000): *Historic Maritime Maps used for Historic Exploration 1290-1699*, Parkstone Press, New York.
- Zaninović, M. (1994): Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86, 125–146.

